

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 9 - Sayı/Issue 2 - Aralık/December 2024:

Tohum Dergisinde İmam-Hatip Okulları

Imam-Hatip Schools in Tohum Magazine

Şeref GÖKÜŞ

Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Assoc. Dr., Akdeniz University, Faculty of Theology,
Eğitimi Anabilim Dalı Department of Religious Education

serefgokus@akdeniz.edu.tr Orcid: 0000-0003-3322-0723

Zahide YILMAZ

Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal PhD Student, Akdeniz University, Institute of Social
Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Sciences, Department of Philosophy and Religious
Dalı Sciences

zzhdylmz@gmail.com Orcid: 0000-0002-9516-7924

Mukadder AYTEN

Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal PhD Student, Akdeniz University, Institute of Social
Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Sciences, Department of Philosophy and Religious
Dalı Sciences

aytenmukadder@gmail.com Orcid: 0009-0000-5130-9292

Kasım KOCAMAN

Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Assoc. Dr., Kütahya Dumlupınar University, Faculty
Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı of Theology, Department of Religious Education

kasim.kocaman@dpu.edu.tr Orcid: 0000-0002-7083-6327

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

27.03.2024

Kabul Tarihi / Accepted

20.06.2024

Atıf/Cite: Göküş, Şeref vd. “Tohum Dergisinde İmam-Hatip Okulları”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2024), 285-316.
<https://doi.org/10.20486/imad.1459677>

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Bu çalışmanın amacı, *Tohum* dergisinin 1963-1980 yılları arasındaki sayılarında yayımlanan yazılar çerçevesinde imam-hatip okullarının nasıl ele alındığının ve o dönem içerisinde söz konusu okulların algılanma biçiminin derinlemesine incelenmesidir. Din eğitimi alanı için önemli bir kaynak hüviyeti taşıyan ilgili süreli yayın organı, imam-hatip okulu gerçeğini ve onların var olma mücadelesini kendi mezun ve mensuplarının gözünden ve kaleminden ortaya koyması adına oldukça önemli bir içeriğe sahiptir. Çalışmada nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu amaçla derginin, çalışma kapsamındaki yıllara ait nüshalarına İslamcı Dergiler Projesi dijital arşivinden erişilmiştir. Ulaşılan her sayı, imam-hatip okulları bağlamında baştan sona titiz bir şekilde taranıp incelenmiştir. Sonuç olarak; imam-hatip okullarının bu dönemde karşı karşıya kaldığı fizikî yetersizliklere, müfredat, statü ve yükseköğretime geçiş gibi sorunlara rağmen, dergi tarafından, ihtiyaç duyulan din görevlilerini yetiştirmesi, toplumun desteğini kazanmış olması, fen ve değer üzerine çift yönlü eğitim vermesi gibi çeşitli gerekçelerle eğitim sisteminde önemli görüldüğü bulgusuna ulaşılmıştır. Bu minvalde dergide, ilgili okul mezunlarından topluma örnek olan, birleştirici, liyakatli ve bilgili şahsiyetler olmaları talep edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, *Tohum* Dergisi, İmam-Hatip Okulları, Millî Eğitim Bakanlığı, Müfredat.

Abstract

The aim of this study is to examine in depth how imam-hatip schools were handled within the framework of the articles published in the issues of *Tohum* magazine between 1963 and 1980 and how these schools were perceived in that period. The related periodical, which is an important source for the field of religious education, has a very significant content in terms of revealing the reality of imam-hatip schools and their struggle for the existence through the eyes and pens of their graduates and members. Document analysis method, which is among the qualitative research methods, was used in the study. For this purpose, copies of the journal for the years covered by the study were accessed from the digital archive of the Islamist Journals Project. Each issue was meticulously scanned and analyzed from beginning to end in the context of imam-hatip schools. As a result, it was found that despite the physical inadequacies, curriculum, status and transition to higher education, imam-hatip schools were considered central in the education system for various reasons such as training the religious officials needed, gaining the support of the society, and providing two-way education on science and values. In this regard, the magazine demands that graduates of the relevant school should be unifying, meritorious and knowledgeable personalities who set an example for the society.

Keywords: Religious Education, *Tohum* Magazine, Imam-Hatip Schools, Ministry of National Education, Curriculum.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son döneminde vaiz yetiştirmek için 1912 yılında kurulan Medresetü'l-Vâizîn ile imam, hatip ve müezzin yetiştirmek amacıyla 1913'te tesis edilen Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ, 1919'da Medresetü'l-İrşâd adı altında birleştirilmiştir. Ancak 1924 yılında diğer medreseler gibi Medresetü'l-İrşâd'ın da varlığına son verilmiştir.¹ Cumhuriyet dönemi Türkiye'sine gelindiğindeyse örgün din eğitiminin ilk yasal dayanağı olan 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesinde "...imamet ve hitabet gibi hidemât-ı dînîyenin îfâsı vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir."² şeklinde geçen hüküm gereğince başlangıçta 29 yerde,³ "orta derece mektep seviyesinde" örgün din eğitimi veren imam-hatip mektepleri açılmıştır.⁴ 1924-1925 eğitim-öğretim yılında bu kurumlardan Edirne, Ödemiş, Hopa, Şavşat ve Niğde'de bulunanlar kapatılmış, Artvin ve İzmir'de iki yeni imam-hatip mektebi açılarak kurum sayısı 26'ya düşürülmüştür. 1925-1926 eğitim-öğretim yılında Erzurum, Eskişehir, Urfa, Amasya, Gaziantep, Maraş, Artvin ve İzmir İmam-Hatip Mektepleri kapatılmış, Of ve Akşehir'de iki yeni kurum açılmıştır. Böylece imam-hatip mektebi sayısı 20'ye gerilemiştir. 1926-1927 eğitim-öğretim yılına gelindiğinde ise İstanbul ve Kütahya dışındaki diğer mektepler kapatılmış, bu iki kurumun öğrenci alımı 1930 yılında durdurulmuş, 1931-1932 eğitim-öğretim yılında son mezunlarını vermesiyle birlikte imam-hatip mektepleri eğitim sisteminden tamamen kaldırılmıştır.⁵ Bu kurumların kapatılma gerekçesi olarak ise öğrenciler tarafından yeterince ilgi görmemesi, mezunlarının istihdam alanlarının olmaması ve ilahiyat fakültesine alınmaması vb. sebepler gösterilmektedir.⁶

1930'dan sonra, yaklaşık 20 yıllık süre zarfında, Türkiye'de örgün meslekî din eğitimi veren başka herhangi bir kurum açılmamıştır. Bu süreçte, halkın din hizmetlerine ulaşma noktasında bir takım sıkıntılar yaşanması, nitelikli din adamı ihtiyacının tam

¹ Recai Doğan - Fatma Çapçioğlu, "İmam-Hatip Liseleri", *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 143-144; Mustafa Öcal, "İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları ile Yapılan Mülâkatlar ve Şehâdetname Örnekleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2 (2003), 52.

² Türkiye Büyük Millet Meclisi Mevzuat (TBMM Mevzuat), *430 Sayılı Kanunun Genel Hakkında Bilgiler (06/03/1924)* (Erişim 04 Kasım 2024).

³ İmam-hatip mekteplerinin açıldığı ilk iller; "İstanbul, Edirne, Erzurum, Isparta, Eskişehir, Ödemiş, Urfa, Afyon, Amasya, Antalya, Ankara, Balıkesir, Bursa, Bolu, Tire, Bozok, Hopa, Harput, Sivas, Şavşat, Uşak, Gaziantep, Kastamonu, Konya, Kayseri, Kütahya, Maraş, Manisa ve Niğde" idi. Bilgi için bk. Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 141.

⁴ Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2014), 53.

⁵ Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler*, 141-142.

⁶ Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, 51-58; Doğan - Çapçioğlu, "İmam-Hatip Liseleri", 147-148; Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler*, 140-146.

olarak karşılanamaması ve “din konusunun halkın nezdinde uyandırdığı ilginin” artması gibi nedenler Cumhuriyet Halk Partisinin din eğitimi konusunda bazı yeni adımlar atmasına zemin hazırlamıştır.⁷ Bu gelişmeler ışığında, Cumhuriyet Halk Partisi’nin 18 Kasım-4 Aralık 1947 tarihleri arasında gerçekleştirilen 7. Kurultayında nitelikli “din adamı yetiştirme” ihtiyacı gündeme gelmiş, yapılan uzun müzakereler sonucunda konuyla ilgili bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir.⁸ Söz konusu komisyon, prensip olarak, müfredat dışında olmak kaydıyla ilkokulların dördüncü ve beşinci sınıflarında din derslerinin okutulması ile vaiz, müftü ve alanında uzman yüksek din bilginlerinin yetiştirilmesi için bir ilahiyat fakültesi kurulması yanında nitelikli din görevlisi yetiştirmek amacıyla imam-hatip okullarının yeniden açılması gerektiğini teklif etmiştir. Ancak Meclis’te yapılan tartışmalardan sonra bu okulların tekrar açılması kabul edilmemiştir. Nihayetinde 1948 yılında imam-hatip okulları yerine 10 aylık imam-hatip kurslarının açılması kararlaştırılmış,⁹ daha sonra ilgili kursların süresi 10 aydan iki yıla çıkarılmıştır.¹⁰ Ancak imam-hatip kurslarında istenilen yeterlilikte din görevlisinin yetiştirilememesi nedeniyle¹¹ 1951 yılında yedi ilde imam-hatip okulu açılmıştır.¹² Bu gelişme Türkiye’de örgün meslekî din eğitimi açısından dönüm noktası niteliğindedir.

1954-1955 eğitim-öğretim yılında imam-hatip okullarının orta kısımlarının ilk mezunlarını vermesiyle birlikte 3 yıllık lise kısmı faaliyete geçmiştir. Böylece 4+3=7 yıllık imam-hatip okulları eğitim sistemindeki yerini almıştır.¹³ 1958 yılına geldiğinde ise imam-hatip okulu mezunlarının yükseköğretime geçişi, istihdamı ve fizikî yetersizliklerine dair problemler gündeme gelmiş; nihayetinde bu okulların lüzumu hakkında tartışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. İmam-hatip mezunları, bu tür sorunların çözümünü ilgili mercilere duyurmak ve kamuoyu oluşturmak amacıyla teşkilatlanma gereği hissetmiştir. Bu kapsamda İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti kurulmuş ve Tohum dergisi bu cemiyetin yayın organı olarak faaliyete başlamıştır.

⁷ Doğan - Çapçuoğlu, “İmam-Hatip Liseleri”, 149-150.

⁸ Meltem Salimoğlu, “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Yedinci Kurultayı ve Din Politikası (1945-1950)”, *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi* 4 (2020), 63.

⁹ Ahmet Doğan, “İmam-Hatip Liselerinin Tarihî Gelişim Süreci”, *Din Eğitimi*, ed. M. Fatih Genç (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020), 195; Doğan - Çapçuoğlu, “İmam-Hatip Liseleri”, 149-150.

¹⁰ Ömer Çavuşoğlu, “Tarihte İmam-Hatip Okulları”, *İlkadım*, 333 (Nisan 2016), (Erişim 21 Temmuz 2023).

¹¹ Doğan - Çapçuoğlu, “İmam-Hatip Liseleri”, 150.

¹² 1951 yılında açılan imam-hatip okulları: "Ankara, İstanbul, Adana, Kayseri, Konya, Maraş ve Isparta" illerinde bulunuyordu. Bilgi için bk. Gökaçtı, *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler*, 189-190.

¹³ Mustafa Öcal, “İmam-Hatip Liselerinde Din Öğretimi (Tarihi Süreci ve İstatistikî Yapı)”, *IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 591.

Bu çalışmanın amacı, *Tohum* dergisinin 1963-1980 yılları arasındaki sayılarında yayımlanan yazılar çerçevesinde imam-hatip okullarının o dönem içerisindeki algılanma biçiminin derinlemesine incelenmesidir. Din eğitimi alanı için önemli bir kaynak hüviyeti taşıyan bahsi geçen süreli yayın organı, imam-hatip okulu gerçeğini ve bu okulların var olma mücadelesini kendi mezun ve mensuplarının gözünden ve kaleminden ortaya koyması adına ayrıca önem taşımaktadır. Yapılan literatür taraması sonucunda *Tohum* dergisini baz alarak hazırlanmış üç çalışma dışında herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır.¹⁴ İmam-hatip okullarını desteklemek derginin asıl yayımlanma amacı olmasına rağmen, söz konusu okullar hakkında dergi merkezli bir araştırmanın yapılmamış olması bu çalışmayı değerli kılmaktadır.

Çalışma, nitel araştırma yaklaşımları arasında yer alan doküman analizi yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Doküman analizi, yazılı/elektronik belgelerin içeriğini dikkatli ve sistemli bir şekilde araştırmak ve değerlendirmek için kullanılan bir yöntemdir.¹⁵ Bu bağlamda ilgili derginin sayılarına, İslamcı Dergiler Projesi dijital arşivinden ulaşılmıştır. Çalışmanın kapsamı, *Tohum* dergisinin 1963-1980 yılları arasında yayımlanan 117 sayısıyla sınırlandırılmış, derginin İslamcı Dergiler Projesi dijital arşivinde bulunan 112 sayısında¹⁶ yer alan yazılar tek tek taranarak imam-hatip okullarıyla ilgili olanlar tespit edilmiştir. Ardından araştırmada *Tohum* dergisinin tarihinden, biçimsel ve içerik özelliklerinden bahsedilmiş; ilaveten “İmam-Hatip Okullarının Önemi, İmam-Hatip Okulu Öğrencilerinden Beklenen Tutumlar ve İmam-Hatip Okullarının Sorunları” şeklinde üç başlık oluşturularak konu kapsamlı bir biçimde ele alınmaya çalışılmıştır.

---

¹⁴ Tuba Aydın, “Tohum Dergisi: Semiyolojik Bir Okuma”, *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme* (Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2016), 467-482; Betül Önal - Hacı Yusuf Acuner, “Tohum Dergisi’nin Serencamı”, *Talim* 6/2 (2022), 112-135; Bedir Sala, “İslamcılar ve Tarih: Tohum Dergisi Örneği (1963-1980)”, *Tezkire Dergisi* 67 (2019), 61-74.

¹⁵ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler* (Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2012), 183-184; Bilgen Kıral, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 170-189.

¹⁶ *Tohum* dergisinin İslamcı Dergiler Projesi’nde yer alan 1963-1980 yılları arasındaki sayıları; 1963-3, 1964-12, 1965-9, 1966-5, 1967-3, 1968-3, 1969-10, 1970-12, 1971-8, 1972-8, 1973-8, 1974-3, 1975-7, 1976-7, 1977-5, 1978-5, 1979-3, 1980-1 olmak üzere toplamda 112 adettir. Bunun yanında, İDP dijital arşivinde derginin 72, 100, 111, 112 ve 113. sayılarının PDF’sinin yer almadığı ve bazı sayıların da birkaç sayfasının eksik olduğu görülmektedir. Ayrıca, derginin, 90-91, 98-99, 114-115 sayıları da birlikte yayımlanmıştır. Bilgi için bk. “İslamcı Dergiler Projesi (İDP)”, *Tohum* 8. Cilt 90-91. Sayı Katalog (Eylül 1975); “İslamcı Dergiler Projesi (İDP)”, *Tohum* 9. Cilt 98-99. Sayı Katalog (Ekim 1976); “İslamcı Dergiler Projesi (İDP)”, *Tohum* 10. Cilt 114-115. Sayı Katalog (Şubat 1979).

1. Tohum Dergisi

1.1. Tarihçesi

Tohum dergisi, 1963 yılında İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti yayın organı olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. İmam-hatip okullarına destek vermek amacıyla çıkarılan söz konusu dergi, toplumun bazı kesimlerinin bahsi geçen okullara gösterdiği olumsuz tepkilerden nasibini almış, bu minvalde 1970’li yıllarda dergiye sansür uygulanmıştır.¹⁷ Ayrıca derginin bağlı olduğu derneğin isminde yer alan “İstanbul” kelimesi, imajına ulusal ve millî bir kimlik kazandırmak amacıyla 1980 darbesinden sonra çıkarılmış; onun yerine “imam” sözcüğünün Türkçe karşılığı olan “önder” kelimesi getirilmiştir. Böylece 1980 yılından sonra *Tohum* dergisi, “Önder İmam-Hatipliler” ismini alan derneğe bağlı olarak yayın hayatına devam etmiştir.¹⁸ İlgili dergi, 1980 Darbesi ve 28 Şubat Post-Modern Darbesi dönemlerinde yalnızca birkaç sayı çıkarabilmiştir.¹⁹ İlerleyen süreçte ise dergi, 2006 yılı itibariyle tekrar aktifleşerek üç aylık aralıklarla yayın hayatına geri dönmüştür. Günümüze kadar derginin 173 sayıya ulaştığı²⁰ ve halen yayımlanmaya devam ettiği görülmektedir.

1.2. Amacı

Yayımlandığı ilk dönemlerde ilmî ve dinî bir kimliğe sahip olan *Tohum* dergisi, imam-hatip mücadelesini yansıtmaya ve dergi mensubu kişi ve kurumların fikirlerini beyan edebildikleri bir merci olma gayesiyle yola çıkmıştır. İlk sayısında derginin çalışma planına ve yayın programına maddeler halinde yer verilmiştir. Bu maddelerden ilk üçü şu şekildedir:

“1-Milletimizin, dünden daha çok bugün birliğe ve İslâm kardeşliğine ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç her alanda bütün şiddetiyle duyulmaktadır. 2-Aydınlarımız huzur kaçıracı bir telaş atmosferinde bulunuyorlar. İtidalsizlik, ölçüsüzlük, taassup, kendini beğenme ve lâubalîlik aydın cepheyi temelinden sarsıyor. İfrat ve tefrit dalgaları arasında yalpalıyarak ilerlemeğe çalışıyor. 3-Gençliğimizin durumu ayrı bir problem. Millî karakterini yitirsin, tarihiyle alay etsin, daima hisleri kamçılansın, akıl ve şuurunu kullanmasa da olur. Türkiye’de böyle bir gençlik yetiştirilmek isteniyor. Önce siyasî çıkar, sonra talebelik.”²¹

Bu maddelerde o dönem eksikliği hissedilen millî birlik ve İslâm kardeşliği ortamının sağlanamamasına, nitelikli bir gençliğin yetiştirilememesine ve aydın kesimin huzursuz edici haline vurgu yapılmaktadır. Ayrıca dergiyle “imanlı bireyler”

¹⁷ “İslamcı Dergiler Projesi (İDP)”, *Tohum* (Erişim 01 Ocak 2023).

¹⁸ “ÖNDER İmam Hatipliler Derneği”, *Tarihçe* (Erişim 01 Ocak 2023).

¹⁹ Önal - Acuner, “Tohum Dergisi’nin Serencamı”, 115.

²⁰ “ÖNDER İmam Hatipliler Derneği”, *Tohum* 173. Sayı (Erişim 21 Temmuz 2023).

²¹ Tohum, “Başlarken”, *Tohum* 1/1 (Eylül 1963), 2.

yetiştirilmesine katkı sağlanması hedeflenmektedir. Derginin “herhangi bir zümre ya da siyasî oluşumun düşüncesini yayma” gibi bir gayesinin bulunmadığı da diğer bir maddede zikredilmektedir.

Tohum dergisinin, bir başka sayısında ise bireysel ve toplumsal ahlakî çöküntülere gönderme yapılarak kangren olmuş hastalıklara deva olmak gayretinde oldukları söylenmekte ve bu süreli yayının temel prensipleri ifade edilmektedir. İlerleyen satırlarda ilgili derginin “Niçin çıkıyor? /Gayesi nedir?” sorularına “insanlığın kaybettiği ve rasgele aradığı saadeti geri vermek” şeklinde cevap verildiği görülmekte, bunu da İslâm dinini duyurarak ve toplumun İslâmî meselelerini elden geldiğince çözerek yapacakları belirtilmektedir. Bunun yanında derginin başlangıçta da olduğu gibi ağıdalı anlatımdan uzak olarak dilde orta yolu takip edeceği vurgulanmaktadır.²²

1.3. Biçimsel Özellikleri

Derginin dış kısmında genelde resim/karikatür yer almış, bazen de dikkat çekici bir cümleyle kapak tasarlanmıştır.²³ 58. sayıdan itibaren derginin kapak kısmının alt bölümünde, yayımlanan sayıda yer alan yazarların isimlerine yer verilmiştir. Derginin ilk 11 sayısında sayfa sayısı 36 iken, ilerleyen süreçte reklamlara yer verilmesiyle birlikte 44'e ulaşmıştır. İlgili derginin 1963-1964 yıllarında yayımlanan sayılarında yer alan yazı sayısı 30-35 civarında iken, 1965 sonrası 20-25'e gerilemiştir. Zamanla dergide yer alan yazı sayısı düşmesine karşın kaleme alınan yazıların içeriğinin daha uzun olduğu görülmektedir. Kısaca derginin sayfa sayısı değişkendir. Bunun yanında, dergideki yazıların bulunduğu sayfalara genelde fotoğraf eklenmezken bazı sayfalarda görsellere yer verilmiştir.²⁴

1.4. Yazar Kadrosu

Tohum dergisinin ilk sayılarındaki yazarların çoğu imam-hatip okulu mezunlarından oluşmakla birlikte, günümüzde tanınan simalara rastlamak da mümkündür. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı olan Hasan Hüsnü Erdem'in ilk sayı için bir sayfalık biyografi yazısı yazdığı görülmektedir.²⁵ İlgili derginin ilerleyen sayılarında Sezai

²² *Tohum*, “Çıkarken”, *Tohum* 8/87 (Mayıs 1975), 3-5.

²³ “İslamcı Dergiler Projesi (İDP)”, *Tohum* 1. Cilt 5. Sayı Katalog (Şubat 1964); “İslamcı Dergiler Projesi (İDP)”, *Tohum* 9. Cilt 102. Sayı Katalog (Mayıs 1977) (Erişim 12 Ocak 2023).

²⁴ İçeriğinde görseller bulunan yazı örnekleri için bk. Fahrettin Kovancı, “Röportaj: Adapazarı İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Fuad Günel, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 3/35 (Kasım 1968), 22-23; H. Ziya Erce, “Röportaj: İstanbul İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Fuad Günel, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 3/33 (Kasım 1968), 20-21; Beşir İnanç, “Erzincan İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Rıfki Kaymaz, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 5/58 (Ocak 1971), 32-33.

²⁵ Hasan Hüsnü Erdem, “Biyografi Ebu Hüreyre”, *Tohum* 1/1 (Eylül 1963), 29.

Karakoç,²⁶ Necip Fazıl Kısakürek,²⁷ Hayreddin Karaman,²⁸ Abdurrahim Karakoç,²⁹ A. Erdem Bayezid,³⁰ Alâeddin Özdenören,³¹ Kadir Mısıroğlu,³² Nuri Pakdil,³³ Nurettin Topçu,³⁴ Ali Fuad Başgil³⁵ ve Peyami Safa³⁶ gibi isimlerin kaleme aldığı yazılar da mevcuttur.

Dergide 1963-1980 yılları arasında en çok yazısı bulunan kişiler Kerim Aytekin (41) ve Ali Rıza Demircan (41) olarak karşımıza çıkmakta, onları Veli Ertan (30), Semahaddin Cem (26), Kemal Sandıkçı (24) ve Fuad Günel (21) gibi isimler takip etmektedir. İlgili derginin 1970 sonrası yayımladığı sayılarında yer alan bazı yazılar Yüksek İslâm Enstitüsü öğretim üyeleri olan M. Yaşar Kandemir, Selçuk Eraydın, Neclâ Pekolcay, Ömer Çam, Salih Gökmen, Osman Öztürk, Hasan Küçük, Nuri Ünlü, Mehmet Maksudoğlu, Osman Kaya, Hüseyin Algül, Ziya Kazıcı, Emin Işık ve Nedim Orhan gibi isimler tarafından kaleme alınmıştır. Dergide Batılı ve doğulu yazarlara ait bazı eserlerin çevirilerine de yer verilmiştir. Çevirisi yapılan isimlerden bazıları şunlardır: A. Çehov,³⁷ F. Dostoyevski,³⁸ Şeyh Mahmud Ahmed,³⁹ Muhammed Hamidullah,⁴⁰ Muhammed Kutub,⁴¹ Seyyid Kutub,⁴² Seyyîd Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî.⁴³ Genel anlamda derginin yazar kadrosuna bakıldığında, imam-hatip okulu mezun ve mensuplarının yanı sıra bu okullarda eğitim görmemiş, edebiyat, din, tarih, sanat, siyaset, bilim gibi alanlarda isim yapmış pek çok yazar ve düşünürün bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.5. Konular

Tohum dergisinde 1963-1980 yılları arasında yer alan yazılar incelendiğinde, çeşitli türde ve konularda metinlerin kaleme alındığı görülmektedir. Ancak bütün çalışmaların ortak paydası durumunda olan temel bir konu çıkarımında bulunmak mümkün değildir.

-
- ²⁶ Sezai Karakoç, "Dinle İstanbul!", *Tohum* 9/102 (Mayıs 1977), 22-24.
²⁷ N. F. Kısakürek, "Yollar ve Gökler", *Tohum* 3/33 (Kasım 1968), 5.
²⁸ Hayreddin Karaman, "Gül'sün Fakat...", *Tohum* 2/16 (Ocak 1965), 7.
²⁹ Abdurrahim Karakoç, "Sana Geliyorum", *Tohum* 1/8 (Mayıs 1964), 6.
³⁰ A. Erdem Bayezid, "Kar Altında Hüzün Denemesi", *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 11.
³¹ Alâeddin Özdenören, "Güneşin Çocukları", *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 6.
³² Kadir Mısıroğlu, "Türk- Rus Mücadelesinin Gerçeklerinden", *Tohum* 4/41 (Temmuz 1969), 8-10.
³³ Nuri Pakdil, "Tam Med Vakti", *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 13-14.
³⁴ Nureddin Topçu, "Fatihler ve Zalimler", *Tohum* 2/20 (Mayıs 1965), 22-24.
³⁵ Ali Fuad Başgil, "İlim ve Din Mücadelesi", *Tohum* 3/34 (Kasım 1968), 14-15.
³⁶ Peyami Safa, "Bir Ümitsiz Dostla Münakaşa", *Tohum* 3/33 (Kasım 1968), 4.
³⁷ A. Çehov, "Hikâye Bahse Girdiler", çev. Ömer Yavuz, *Tohum* 1/6 (Mart 1964), 15-17.
³⁸ F. Dostoyevski, "Batılılaşma Dedikleri", çev. N. P., *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 7-9.
³⁹ Şeyh Mahmud Ahmed, "Kapitalizm Keşmekeşi", çev. Refik Özgener, *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 31.
⁴⁰ Muhammed Hamidullah, "Meşhur Türk-İslam Hukukçusu Serahî", çev. Refik Özdek, *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 10-11.
⁴¹ Muhammed Kutub, "Allah'a Giden Yol", çev. A. Allabakul, *Tohum* 8/89 (Temmuz 1975), 19-22.
⁴² Seyyid Kutub, "İslâm'a Nasıl Davet Etmeliyiz?", çev. M. Âkif Aydın, *Tohum* 5/53 (Ağustos 1970), 19-20.
⁴³ Seyyîd Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, "İslâm ve Hıristiyanlık", çev. Faruk Bilici, *Tohum* 7/84 (Mart 1974), 28-35.

Derginin, yayımlanmaya başladığı ilk andan, 1980 yılı mayıs ayına kadar yayın dilini İslâmcı çizgiden ayırmadığı görülmektedir.

"Fikre, San'ata, Ruha..."⁴⁴ mottosuyla yola çıkan dergi, fikir ve sanat alanında yazılara yer verdiği gibi siyaset alanında çeşitli görüş ve düşünceleri yansıtan denemeleri de topluma ulaştırmıştır. Dergide 1963-1964 yıllarında yayımlanan metinler daha çok dinî konuları içeren yazılardan müteşekkil iken 1965 yılında İbrahim Solmaz başkanlığında içerik konusunda değişikliğe gidilmiştir. Bu bağlamda dergi, gündelik konuları da içerisinde barındırmaya başlamıştır. Genel anlamda dergide din,⁴⁵ tarih,⁴⁶ biyografi,⁴⁷ siyaset,⁴⁸ edebiyat,⁴⁹ eğitim,⁵⁰ sanat,⁵¹ ahlak,⁵² tasavvuf,⁵³ dindar neslin nasıl yetişeceği⁵⁴ gibi çeşitli konular işlenmiştir. Dergi, sadece İslâm diniyle ilgili yazılar kaleme almakla kalmamış Hristiyanlık,⁵⁵ Yahudilik⁵⁶ vb. farklı dinlerle ilgili konulara da yer vermiştir. İlgili derginin "haberler" isimli başlığında da o dönemde meydana gelen çeşitli gelişmelere

---

⁴⁴ "İslamcı Dergiler Projesi (İDP)", *Tohum* (Erişim 01 Ocak 2023).

⁴⁵ Veli Ertan, "Din Dinler ve İslâm", *Tohum* 6/71 (Ağustos 1972), 6-7.

⁴⁶ M. Zekâi Konrapa, "Endülüs Tarihine Kısa Bir Bakış", *Tohum* 2/14 (Kasım 1964), 35-38.

⁴⁷ Erdem, "Biyografi Ebu Hüreyre", 29.

⁴⁸ Cankut Saylan, "Siyasî Hayatımızın Tarihi Temelleri", *Tohum* 7/84 (Mart 1974), 15-17.

⁴⁹ Karakoç, "Sana Geliyorum", 6.

⁵⁰ Ömer Çam, "Eğitim Meseleleri Okul ve Eğitim", *Tohum* 6/67 (Şubat 1972), 5-8.

⁵¹ Şahin Uçar, "Hat Sanatı Hakkında", *Tohum* 4/42 (Ağustos 1969), 14-16.

⁵² Tarık Binat, "Din ve Ahlâk", *Tohum* 1/9 (Haziran 1964), 23.

⁵³ İsmail Kazdal, "Tasavvuf Üstüne", *Tohum* 3/27 (Eylül 1966), 9-12.

⁵⁴ Timurtaş Uçar, "Ey Müslüman Nerede Neslin?", *Tohum* 9/105 (Ekim 1977), 7-9.

⁵⁵ Ziya Kazıcı, "Hristiyanlıkta Kadın", *Tohum* 4/45 (Aralık 1969), 20-21.

⁵⁶ Celil Kahvecioğlu, "Yahudinin Anatomisi", *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 23-24.

bölüm ayrılmış; bunun dışında muhtelif sayılarda 14 bildiri⁵⁷ yayımlanmıştır. Ayrıca derginin bazı sayıları, özel sayı olarak hazırlanmıştır.⁵⁸

2. Tohum Dergisinde İmam-Hatip Okulları

2.1. İmam-Hatip Okullarının Önemi

İmam-hatip okulları meselesi, Tevhid-i Tedrisat'tan günümüze değin lüzumu ve laik yönetime uygunluğu gibi açılardan tartışılmalıdır. Bu husus, *Tohum* dergisinin ilk sayılarından itibaren çeşitli metinlere yansımış ve ilgili yazılarda imam-hatip okullarının önemi vurgulanarak bu kurumların gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Bazı kesimlerin bu kuruma ihtiyaç olmadığını savunmasına karşın dergi, bu yaklaşımın tutarlı bir yanının bulunmadığını, aksine imam-hatip okullarının Türk eğitim sisteminde önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Dergiye göre "Allah ile kul arasına girilmez. İmam-hatip okullarına ve din adamlarına ihtiyaç yoktur diyenlere ilim ve tecrübe cevap verir." Çünkü "din bir sosyal zarurettir. İnsanla vardır ve var olmaya devam edecektir. Sosyal bir müessese olarak bir teşkilata ve o teşkilatı yöneten kişilere ihtiyaç vardır. Bu teşkilatın vazifesi Allah ile kul arasına girmek değildir. Fakat dinin emirlerini tebliğ ve tebşire memur ve mecburdur. Binaenaleyh İslam dininde mutavassıt ruhban sınıfı olamaz. Ancak dini tedris ve talkin eden din adamlarına ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç bir taraftan din bilginlerinin yetişmesini zaruri kılarken diğer yonden diyanet adamlarının lüzumunu zorunlu kılar." Buradan hareketle *Tohum* dergisi, din adamlarının cahil ve kültürsüz kimseler olduğu düşüncesi üzerine yapılan münakaşaların varlığının imam-hatip okullarının gerekliliğinin göstergesi olduğunu ifade etmektedir. Çünkü imam-hatip okulları toplumun ihtiyaç duyduğu din adamlarının belirli bir disiplin içinde doğru ve

⁵⁷ Salâhattin Arıkan, "Ankara Milliyetçi Öğretmenler Derneğinin Bildirisi", *Tohum* 1/9 (Haziran 1964), 15-16; Salâhattin Arıkan, "Milliyetçi Öğretmenler Derneğinin Bildirisi", *Tohum* 2/15 (Aralık 1964), 18-19; İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti, "Bildiri", *Tohum* 1/1 (Eylül 1963), 20; İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti, "Bildiri", *Tohum* 2/23 (Ağustos 1965), 15; İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti, "Kardeşimiz Mustafa Bilgi'nin Şehit Edilmesi Üzerine Büyük Türk Milletine Bildiri", *Tohum* 4/43 (Ekim 1969), 34; İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti, Yüksek İslam Enstitüleri Cemiyeti, "Bildiri", *Tohum* 1/5 (Şubat 1964), 29; İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti İdare Heyeti, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Talebe Cemiyeti İdare Heyeti, "Bildiri", *Tohum* 2/19 (Nisan 1964), 21; İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti Yönetim Kurulu, "Bildiri", *Tohum* 1/7 (Nisan 1964), 24; İbrahim Kafesoğlu, "İstanbul Milliyetçi Öğretmenler Birliğinin Bildirisi", *Tohum* 2/21 (Haziran 1965), 14; Yusuf Mahmud vd., "Bildiri", *Tohum* 1/12 (Eylül 1964), 37; Mustafa Sarkılar, "Bildiri", *Tohum* 2/15 (Aralık 1964), 9; Mustafa Sarkılar, "Bildiri-Kötü Yaşayanlara", *Tohum* 2/18 (Mart 1965), 37; Bekir Topaloğlu, vd., "Basın Bildirisi", *Tohum* 2/23 (Ağustos 1965), 24-26; "Ankaralı Gençlik Teşekküllerinin Müsterek Bildirisi", *Tohum* 1/9 (Haziran 1964), 20.

⁵⁸ "Fetih Özel Sayısı", *Tohum* 5/61 (Mayıs 1971); "Malazgirt Özel Sayısı", *Tohum* 6/63 (Ağustos 1971); "Cumhuriyet Özel Sayısı", *Tohum* 7/81 (Ekim 1973); "Mâhir İz Özel Sayısı", *Tohum* 8/86 (Mart 1975).

tutarlı bilgilerle, cehaletten uzak biçimde yetiştirilmesi amacı gütmektedir. Din adamı yetiştirmeye verilen önem ise hem topluma hem de dine verilen değeri yansıtmaktadır.⁵⁹

Dergiye göre imam-hatip okulları, toplumun desteğini maddî ve manevî açıdan arkasına alabilmiş bir müessese olarak da önem arz etmektedir.⁶⁰ *Tohum* dergisinde, bu okulların %96 oranında halk tarafından yaptırıldığına ifade edilmesi bahsi geçen toplum desteğini kanıtlar niteliktedir.⁶¹ Dergide, halkın çabalarına örnek olarak Nuri Yolasığmaz ve Güllü Nine gibi isimlere yer verilmektedir. Yolasığmaz'ın aracılığıyla merhum Osman Ağanın torunu 1967 yılında açılan Giresun İmam-Hatip Okulu için bina hibesi yapmış, Güllü Nine ise 100.000 lira değerindeki iki katlı evini yurt binası olarak öğrencilerin hizmetine sunmuştur.⁶² Halkın imam-hatip okullarına yüksek seviyede destek sağlaması din eğitimi konusunda yaşanan yirmi yıllık fetret devrinin ardından kuruma duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmış olabilir. Ayrıca dergide milletin bu okulları sahiplenışı İstiklal Harbi'ndeki birlik ve beraberliğe de benzetilmiştir.⁶³ Zira toplumun millî mücadele zamanında vatan toprakları için göstermiş olduğu topyekûn gayretin bir benzeri bu kurumların yeniden eğitim sistemine katılabilmesi için sarf edilmiştir. Bu kurumların, halka güven vermesinin ve bu derece önemsenmesinin eğitim sistemine olumlu birtakım yansımaları olmuştur. Toplum tarafından verilen destek sayesinde fakir öğrencilerin imam-hatip okullarında okumasına imkân tanındığı görülmektedir.⁶⁴ Halkın bu kurumlara sağladığı maddî yardımlarla açılan pansiyonlar, bu dönemde yoksul öğrencilere umut kapısı olmuştur. Bununla birlikte imam-hatip okulları, kız öğrencilere de eğitimin yolunu açmıştır.⁶⁵

Tohum dergisinde eğitim maddî (teknik) ve manevî eğitim olmak üzere iki kısma ayrılmakta, eğitimin gayesi de bu iki türü içerisine alan bir sisteme sahip olmak şeklinde ifade edilmektedir.⁶⁶ Ancak 1950 yılına kadar uzunca bir müddet yalnızca teknik eğitime ağırlık verilmesi, manevî eğitimin ihmalıyla sonuçlanmıştır. Bu döngünün aksine imam-hatip okullarıyla hem maddî hem de manevî eğitimi içerisine alan kurumların maarif sistemine katılması söz konusu gayenin gerçekleşmesini sağlamıştır.⁶⁷ İmam-hatip

⁵⁹ Yusuf Ziya İnan, "Niçin İmam-Hatip Okulları...", *Tohum* 1/1 (Eylül 1963), 9-10.

⁶⁰ *Tohum*, "İmam-Hatip Okulları Kapatılıyor mu?", *Tohum* 5/53 (Ağustos 1970), 4-6; Kerim Aytekin, "Kurtuluşun Müjdecisi İmam-Hatip Nesli!...", *Tohum* 9/97 (Ağustos 1976), 6-9.

⁶¹ Hayrettin Şallı, "Dün, Bugün ve Yarın; İmam-Hatip Liseleri", *Tohum* 8/92 (Aralık 1975), 9.

⁶² Nedim Orhan, "Röportaj: Giresun İmam-Hatip Okulu" (Görüşmecisi: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/38 (Nisan 1969), 21-22.

⁶³ Ali Murad Daryal, "İmam-Hatip Okullarının Eğitimimize Getirdikleri", *Tohum* 5/59 (Mart 1971), 6-10.

⁶⁴ *Tohum*, "İmam-Hatip Okulları Kapatılıyor mu?", 4.

⁶⁵ M. C. Bâki, "İsparta Kız İmam-Hatip Okulu Temeli Atıldı", *Tohum* 4/40 (Haziran 1969), 24-25.

⁶⁶ Ali Murad Daryal, "Eğitim Gayesi ve İmam-Hatip Okulları", *Tohum* 5/54 (Eylül 1970), 4-5.

⁶⁷ Daryal, "İmam-Hatip Okullarının Eğitimimize Getirdikleri", 8-9.

okullarının bahsedilen hedefi gerçekleştirdiğine dair en önemli kanıt, dergide okul müdürleriyle yapılan röportajlardır. İdarecilerin “Öğrencilerinizin ahlakî yönden diğer öğrencilerle mukayesesini yapar mısınız?”⁶⁸ sorusuna verdikleri yanıtlardan, okullarda verilen eğitimin yalnızca maddî yönlü olmadığı bununla birlikte öğrencilere sevgi, saygı, hoşgörü, merhamet, yardımseverlik vb. ahlakî erdemleri barındıran manevî eğitimi de kapsadığı anlaşılmaktadır. Dergiye göre sunulan fen ve değer ağırlıklı çift kanatlı eğitim, imam-hatip okullarından mezun olan bireyleri yalnızca teknik yönü kuvvetli öğretmenler, doktorlar, mühendisler yapmamakta; ahlakî yönü de güçlü olan meslek erbabı olmalarını sağlamaktadır.

İmam-hatip okulları hakkında dergide dikkat çeken bir başka husus ise halkın bu kurumlara ümit bağlamış olmasıdır. Zira bu dönemde toplumun ihtiyaç duyduğu dinî, millî ve ahlakî değerlere sahip bireylerle ilmî açıdan yeterli donanımdaki din görevlileri imam-hatip okullarında yetiştirilmektedir. Bursa İmam-Hatip Okulu'nun müdürü olan Seyfi Demirel, gayesi ve hizmetleri itibarıyla imam-hatip okullarına, halkın ümit bağlamasını doğru bulmaktadır. Ancak Demirel, bu düşünce yapısının yanlış yönüne de dikkat çekerek tüm sorumluluğun imam-hatip okullarına yüklenemeyeceğini, toplumun da sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁶⁹ Zira toplumsal yenileşme tek taraflı sağlanabilecek bir olgu değildir. Bunun için toplumu etkileyen her kurumun hatta her bireyin üzerine düşen görevi yerine getirmesi elzemdir.

Dergiye göre toplumun din anlayışıyla aydın kesimin laiklik yaklaşımı arasında o dönem var olan uyumsuzluğu gidermesi bakımından da imam-hatip okulları değerli görülmektedir. 1969 yılında gerçekleştirilen bir röportajda Afyon İmam-Hatip Okulu'nun müdürü Vahdeddin Bilgin bu okulların gayesini, “cemiyet içinde mevcut olan bir boşluğu doldurmak, imanlı ve kültürlü aydın din adamı yetiştirilmek”⁷⁰ şeklinde ifade etmektedir. Bilgin, cemiyette meydana gelen boşluğun, halk ve aydın kesimin birbirini anlayamamasından kaynaklandığını söylemektedir. Buna karşın o, imam-hatip okullarında yetişen bireylerin, halka hitap edebilen ve toplumun içerisinden çıkmış inançlı ve kültürlü aydınlar haline geldiğini, böylece bu iki kesim arasındaki

⁶⁸ Kovancı, “Röportaj: Adapazarı İmam-Hatip Okulu”, 24; Adil Dilekçi, “Röportaj: İzmit İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Fuad Günel, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 3/36 (Şubat 1969), 22; Mustafa Türkgülü, “Röportaj: Gerede İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Fuat Günel, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/37 (Mart 1969), 15-16; Nâzım Şardağ, “Röportaj: Samsun İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Mehmet Coşar, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/40 (Haziran 1969), 19-20; M. Salim Gök, “Röportaj: Uşak İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Âdem Özkul, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 5/51 (Haziran 1970), 33.

⁶⁹ Seyfi Demirel, “Röportaj: Bursa İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 5/54 (Eylül 1970), 27.

⁷⁰ Vahdeddin Bilgin, “Röportaj: Afyon İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/44 (Kasım 1969), 27.

iletişimsizliğin giderildiğini savunmaktadır. Yine Orhan'a göre inançlı ve aktif olan gençlerin artmasıyla sadece cemiyet hayatında bulunan toplum ve aydın kesim arasındaki boşluk giderilmeyecek, bununla birlikte milleti etkileyen ayrıştırıcı düşüncelere karşı duracak gençler de yetişmiş olacaktır.⁷¹ Böylece toplumun ihtiyaç duyduğu huzur ve güven ortamının oluşturulmasına katkı sağlanacaktır.

Tohum dergisinde, din eğitiminin verildiği (1924-1933) ve verilmediği (1933-1949) yıllara da dikkat çekilmekte, ilgili eğitimin okullarda gerçekleştirilmemesinin toplumda yanlış ideolojilere eğilim göstermeye neden olabileceği vurgulanmaktadır. Ayrıca dergide gençlere din eğitimi verilmesi halinde onların yanlış düşüncülere yönelmesinin önüne geçilebileceğine işaret edilmektedir.⁷² Bunun yanında dergide sosyalizm,⁷³ komünizm⁷⁴ ve liberalizm⁷⁵ gibi ideolojilerden ve onların tutarsızlıklarından bahsedilmekte, akabinde de din olumlanmaktadır.

2.2. İmam-Hatip Okulu Öğrencilerinden Beklenenler

Eğitim kavramı, “*bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme süreci*”⁷⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. İfadelerden anlaşıldığı üzere eğitimle bireyde istenilen yönde davranış değişikliği meydana gelmesi beklenmektedir. Her eğitim kurumu gibi imam-hatip okullarının da yetiştirdiği öğrencilerden birtakım talepleri bulunmaktadır. Bu olgudan hareketle *Tohum* dergisi söz konusu taleplere çeşitli yazıların içerisinde yer vermektedir. Dergide öncelikli olarak vurgulanan husus imam-hatip okulu öğrencilerinin topluma örnek teşkil etmeleridir.⁷⁷ Bu bağlamda dergi, talebelerin, her mekân ve koşulda İslâm'ı yaşayan ve yaşatan bireyler olmalarının önemini dile getirmekte,⁷⁸ hayatlarının her alanında aldıkları eğitimle âmil olmalarının ve buldukları ortamlarda bu bilgilerini halkla paylaşmalarının gerektiğini

⁷¹ Orhan, “Röportaj: Giresun İmam-Hatip Okulu”, 21.

⁷² Mehmet Birgül, “İmam-Hatip Liselerinin Cemiyetimizdeki Yeri ve Bugünkü Durumu”, *Tohum* 8/87 (Mayıs 1975), 7.

⁷³ Nevzat Yalçıntaş, “Sosyalizm”, *Tohum* 2/13 (Ekim 1964), 14-15.

⁷⁴ Etem Demirci, “Komünizm”, *Tohum* 1/5 (Şubat 1964), 25-26.

⁷⁵ Erdinç Beylem, “Liberalizmin Bugünkü Görünüşü”, *Tohum* 1/8 (Mayıs 1964), 11-12.

⁷⁶ Selâhattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme* (Ankara: Meteksan Yayınları, 1994), 12; Yıldız Kızılabdullah, “Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din”, *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan - Remziye Ege (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 41-56.

⁷⁷ Daryal, “Eğitim Gayesi ve İmam-Hatip Okulları”, 4-5; Daryal, “İmam-Hatip Okullarının Eğitimimize Getirdikleri”, 6-10; Dilekçi, “Röportaj: İzmit İmam-Hatip Okulu”, 22; Kemâlettin Erdil, “Röportaj: Ankara İmam-Hatip Okulu” (Görüşmeci: Satı Demirci, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/39 (Mayıs 1969), 22-23. Şardağ, “Röportaj: Samsun İmam-Hatip Okulu”, 21; Veli Gün, “Röportaj: Mardin İmam-Hatip Okulu Müdürü Veli Gün'le Bir Konuşma” (Görüşmeci: Abdülkadir Güler, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/43 (Ekim 1969), 33.

⁷⁸ Gün, “Röportaj: Mardin İmam-Hatip Okulu Müdürü Veli Gün'le Bir Konuşma”, 33.

vurgulamaktadır. Dergide, öğrencilerden beklenenler konusunda en fazla vurgulanan husus onların öğrendiklerini uygulamalarıdır. Bu durum, örnek teşkil etmenin/rol model olmanın nasihat etmekten daha etkili olduğunun göstergesi şeklinde yorumlanabilir. Zira dergi, imam-hatipli bir bireyin, muhatabına iman, ibadet, ahlak, adalet, fazilet ve dürüstlüğü tavsiye etmeden önce bu özelliklere kendisinin sahip olmasını çok daha önemli görmektedir. Söz konusu koşulu sağladıktan sonra imam-hatip okulu mezunlarının, muhataplarına yönelmeleri ve dergide de ifade edildiği üzere bireylerin karakter inşasını “bir kuyumcu hassasiyeti ile işleme”⁷⁹ görevini üstlenmeleri daha etkili olacaktır.

Tohum dergisinde imam-hatip öğrencilerinden beklenen bir diğer özellik toplumda birleştirici rol oynamalarıdır. Mezunların, hizmet verecekleri kurumlarda tüm topluma karşı kapsayıcı olmaları ve herhangi bir ideoloji gözetmeksizin birleştirici rol üstlenmeleri, özellikle halkın birlik ve beraberliğinin sağlanması açısından önemli görülmektedir.⁸⁰ *Tohum* dergisinin talep ettiği birleştiricilik misyonu, İslâmiyet’in öğretilerine dayanmaktadır. Zira İslâm dini, toplumu ayırıştırmak yerine onları ortak bir paydada birleştirmeyi önemsemektedir. Toplumsal birliktelik ve barış; insanlara sevgi, saygı ve hoşgörülle davranılan, kişiler arası ilişkilerin adaletle ilerlediği, çatışmaların ve anlaşmazlıkların medeni standartlara göre çözümlendiği huzur dolu bir ortamın sağlanması için gerekli koşulların yaratılmasıdır. Barışın sağlandığı bir ortamda, farklı ırk, dil, inanç ve düşünceye sahip insanlar, aynı toplumda yaşama ortak paydasına dayalı, belirli idealler etrafında sağlam bir yapı oluşturmayı başarabilirler.⁸¹ Bu gaye İslâm’ın temel kaynaklarında açık bir şekilde ifade edilmektedir. Nitekim Âl-i İmrân suresinin 103. ayetinde Allah Tealâ; “*Hep birlikte Allah’ın ipine sınıksız yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O’nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.*”⁸² şeklinde birlik ve beraberlik vurgusu yapmaktadır. Hz. Muhammed ise Vedâ hutbesinde “*Ey insanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Adem’in çocuklarıdır, Âdem ise topraktır. Arab’ın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine üstünlüğü olmadığı gibi; kırmızı tenlinin siyah üzerine, siyahın da kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allah’tan korkmaktır.*”⁸³ şeklindeki ifadeleriyle toplumsal ve de evrensel

⁷⁹ Dilekçi, “Röportaj: İzmit İmam-Hatip Okulu”, 22.

⁸⁰ Erce, “Röportaj: İstanbul İmam-Hatip Okulu”, 31; Erdil, “Röportaj: Ankara İmam-Hatip Okulu”, 22-23.

⁸¹ Hüseyin Yılmaz, “Toplumsal Barışı Tehdit Eden Unsurlara Karşı Din Eğitiminin Gücü ve İşlevi”, *Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dinî Söylemin Önemi*, ed. Mahmut Çınar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 268.

⁸² *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an-ı Kerim Meali*, (Erişim 21 Haziran 2024), Âl-i İmrân 3/103.

⁸³ “Veda Hutbesi”, *Diyanet Haber* (Erişim 21 Haziran 2024).

barış ve kaynaşmanın temellerine atıfta bulunmaktadır. Hz. Peygamberin tavsiye ettiği toplumda yaşayan herkesi eşit göyerek birlik ve beraberlik tesis etme erdemi, *Tohum* dergisinde en başta imam-hatip okullarında yetişen bireylerden beklenen bir davranış olarak lanse edilse de, Türk millî eğitim sisteminde yetişen her bireyden millî birlik ve beraberlik bilincine sahip olması istenmektedir.⁸⁴ Ayrıca o günkü şartlarda mevcut olan çeşitli ideolojiler içerisinde yeni yetişen öğrencilerin uzlaştırıcı nitelikte olmasını Ankara İmam-Hatip Okulu'nun müdürü Kemalettin Erdil: "Çeşitlilik içinde bütünlülük, değişiklikler içinde sürekliliği idâme ettirebilmek"⁸⁵ şeklinde ifade etmekte, İstanbul İmam-Hatip Okulu'nun müdürü H. Ziya Erce ise bu beklentiyi "millî ve vatanî bakımdan şuurlaştırıcı ve Vahdet'e götürücü"⁸⁶ biçiminde tanımlamaktadır. Okul idarecilerinin kullandığı bu ifadeler, yetişen genç neslin toplumsal açıdan önemli mihenk taşları olduğunun işaretidir. Zira ülkenin geleceğini yarının yetişkinleri olan gençler belirleyecektir.

Liyakat, "Bir kimsenin, kendisine iş verilmeye uygunluk, yaraşırılık durumu"⁸⁷ olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram sadece yetenek ve uzmanlık alanını ifade etmemekte, bunların yanında yüksek ahlaklı, faziletli ve karakterli olmayı da içerisinde barındırmaktadır. *Tohum* dergisi söz konusu özelliği imam-hatip öğrencilerinden de beklemekte,⁸⁸ bilhassa din görevlilerinin aldıkları eğitim nedeniyle toplum tarafından farklı bir konumda değerlendirildiğini ifade etmektedir. İmam-hatip okullarından mezun olan bireyler dergide halk tarafından dinî hususlarda önder konumda görülmekte⁸⁹ ve bu bireylerden yaptıkları işlerde Allah rızasını gözetmeleri, maddî ve manevî menfaat olmaksızın büyük bir fedakarlıkla görevlerini ifa etmeleri istenmektedir. Bunun yanında *Tohum* dergisi, imam-hatip okulu mezunlarının toplumla iç içe ve halka yön verecek ortamlarda bulunacağını göz önüne alarak, onların dinî bilgiye yeterli düzeyde hâkim olmalarının ne kadar gerekli ve değerli olduğuna da vurgu yapmaktadır. Dergide yer alan röportajlarda okul idarecilerinin, talebelere, dini iyi bilmelerini,⁹⁰ daima kendi sahalarında donanımlı olmalarını⁹¹ ve bu amaç için gece gündüz demeden çalışmalarını⁹²

⁸⁴ 1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu, Resmî Gazete 14574 (24 Haziran 1973), 1739 (Erişim 21 Haziran 2024).

⁸⁵ Erdil, "Röportaj: Ankara İmam-Hatip Okulu", 22.

⁸⁶ Erce, "Röportaj: İstanbul İmam-Hatip Okulu", 31.

⁸⁷ *Türk Dil Kurumu Sözlükleri: Güncel Türkçe Sözlük*, "Liyakat" (Erişim 21 Haziran 2024).

⁸⁸ Dilekçi, "Röportaj: İzmit İmam-Hatip Okulu", 22; Gün, "Röportaj: Mardin İmam-Hatip Okulu Müdürü Veli Gün'le Bir Konuşma", 33; Türkgülü, "Röportaj: Gerede İmam-Hatip Okulu", 16; Hüseyin Tulbar, "Röportaj: Antalya İmam-Hatip Okulu" (Görüşmecisi: Mehmet Yılmaz, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/41 (Temmuz 1969), 18-20.

⁸⁹ Erdil, "Röportaj: Ankara İmam-Hatip Okulu", 23.

⁹⁰ Türkgülü, "Röportaj: Gerede İmam-Hatip Okulu", 16.

⁹¹ Gün, "Röportaj: Mardin İmam-Hatip Okulu Müdürü Veli Gün'le Bir Konuşma", 33.

⁹² Erdil, "Röportaj: Ankara İmam-Hatip Okulu", 23.

talep ettikleri görülmektedir. *Tohum* dergisinde kaleme alınan yazılara göre imam-hatip okulu mezunları, toplumun din görevlilerinden beklediği hizmeti yerine getirmeli; ilmî açıdan yeterli olmalı, dönemin ihtiyaçlarına cevap vermeli, hurafelere sapmamalı ve doğruluktan ayrılmamalıdır.⁹³ Yani bilgili olmak tek başına yeterli değildir, bununla birlikte güncel olaylar da takip edilmeli, böylelikle çağın sorunlarına cevap verilebilmeli, insanlara ışık ve ümit kaynağı olunmalıdır. Ankara İmam-Hatip Okulu'nun müdürü Kemalettin Erdil bu durumu “gittikleri yerde bir ışık olmalarını, öyle bir ışık ki şuaı çarpana devâ, ümitsiz ümit, ümitliye güven telkin etmelidir.”⁹⁴ şeklinde ifade etmiştir. Buna göre *Tohum* dergisinin genel anlamda imam-hatip öğrencilerinden rol model olmalarını, siyaset üstü bir anlayışla toplumda birleştirici görev üstlenmelerini, toplumsal birlik ve dayanışmanın gelişmesine katkıda bulunmalarını, meslekî ve toplumsal yaşantıda liyakat sahibi bireyler haline gelmelerini talep ettiği anlaşılmaktadır.

2.3. İmam-Hatip Okullarının Sorunları

2.3.1. Fizikî Koşullar

Eğitim-öğretimin yapıldığı kurumlarda, bina, sıra, sıcaklık, ışık gibi fizikî koşulların uygun düzeyde olması gerekmektedir.⁹⁵ İmam-hatip okulları kuruldukları ilk yıllarda bu tarz çeşitli eksikliklerle karşılaşmıştır. Nitekim söz konusu okulların ilk örneği olan İstanbul İmam-Hatip Okulu'nun eğitim-öğretime başlaması için en temel fiziki ihtiyaç olan okul binası dönemin Maarif vekaletince karşılanamamış, sınıfları oluşturabilmek için sıra ve masalar alınamamıştır. Dergi, bir sayısında kurumun kurucu müdürü olan Mahmut Celaleddin Ökten'in bu eksikleri gidermek için göstermiş olduğu çabalara ve yaptığı fedakarlıklara değinmektedir. *Tohum* dergisine göre Ökten, uzun uğraşlar sonucu III. Selim döneminde ilk mektep olarak inşa edilen ve halihazırda vakıflara ait olan bir binayı tespit etmiş ve oranın imam-hatip okulu olarak hizmet vermesi için ciddi bir gayret sarfetmiştir. Bunun yanı sıra Ökten, okulun iç dizaynı içinde emek harcamış, sınıflar için civar okullardan kullanılmayan eski sıraları almış, eksik kalan araç-gereçleri kendi cebinden karşılamıştır. Dergide bunların dışında; okula hademe istihdam edilemediği için okul müdürü Ökten'in lavabo ve tuvaletleri bizzat kendisinin temizlediği bilgisi de yer almaktadır.⁹⁶ Yeni açılan bir kurum olması hasebiyle imam-hatip okullarının bu tür sıkıntılar yaşamaları olağandır. Ancak dergi, eksikliklerin giderilmesi hususunda kurumlara yetkili makamlar tarafından, bu dönemde, yeterli desteğin verilmediğine,

⁹³ Gün, “Röportaj: Mardin İmam-Hatip Okulu Müdürü Veli Gün'le Bir Konuşma”, 33.

⁹⁴ Erdil, “Röportaj: Ankara İmam-Hatip Okulu”, 23.

⁹⁵ İsmail Aydoğan, “Okul Binalarının Özellikleri ve Öğrenciler Üzerine Etkileri”, *Milli Eğitim Dergisi* 42/193 (2012), 29-43.

⁹⁶ Hocaoğlu İsmail Hakkı, “İmam-Hatip Gençliği Muzaffer Olacaktır”, *Tohum* 3/32 (Ekim 1967), 18-20.

bundan dolayı temelinin atıldığı yıllarda imam-hatip okullarının pek çok sıkıntıyla karşı karşıya kaldığına dikkat çekmektedir.

Tohum dergisi, fizikî şartlarla ilgili sorunların ilerleyen süreçte de tam anlamıyla çözülemediğini belirtmekte, ancak imam-hatip okullarının açıldığı ilk yıllara nispeten bu sıkıntılarda iyileşmeler yaşandığını vurgulamaktadır. Söz konusu ilerlemenin sağlanmasında toplumun bu kurumlara verdiği maddî ve manevî desteğin büyük etkisi vardır. *Tohum* dergisinde 1968-1971 yılları arasında Adapazarı,⁹⁷ Erzincan,⁹⁸ Giresun,⁹⁹ Ankara,¹⁰⁰ Samsun,¹⁰¹ Afyon,¹⁰² Maraş,¹⁰³ Ordu,¹⁰⁴ Uşak¹⁰⁵ ve Kırşehir¹⁰⁶ imam-hatip okullarının müdürleriyle yapılan röportajlarda bu konuyla ilgili çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Okul müdürleri genellikle binaların yeterli gelmediğini belirtirken, vakıflar ve derneklerin desteğiyle yeni binaların yapımına başladığını ifade etmektedir. Nitekim Adapazarı İmam-Hatip Okulu'nun müdürü Fahrettin Kovancı: "Bugün için yeterli değildir. Fakat okulumuz koruma derneği ciddi bir faaliyet halindedir."¹⁰⁷ ifadelerini kullanmaktadır. Bazı okul müdürleri ise bina durumunun yeterli olduğu kanaatinde. Bunlardan biri olan Afyon İmam-Hatip Okulu'nun müdürü Vahdeddin Bilgin: "Şu durumda binamız ihtiyaca kâfi geliyor."¹⁰⁸ şeklinde konuşmaktadır. Okul müdürlerinin beyanatları mevcut olan fizikî şartlarla ilgili sorunların değişken olduğunu göstermektedir. Bu farklılaşmanın nedeni okuldaki öğrenci sayısı, okulun hangi yıl açıldığı, bulunduğu konum, binanın durumu vb. faktörlere bağlı olabilmektedir. Zira talebeler tarafından yoğun müracaat alan imam-hatip okulları ile müracaat sayısı daha düşük olan imam-hatip okullarının fizikî ihtiyaçları arasındaki farklılık kaçınılmazdır.

2.3.2. Statü

İmam-hatip okullarının statüsü Türk eğitim sistemine katılmasından itibaren tartışılmalı, söz konusu husus *Tohum* dergisindeki çeşitli yazılarda da kendine yer

⁹⁷ Kovancı, "Röportaj: Adapazarı İmam-Hatip Okulu", 24.

⁹⁸ İnanç, "Erzincan İmam-Hatip Okulu", 32.

⁹⁹ Orhan, "Röportaj: Giresun İmam-Hatip Okulu", 21-22.

¹⁰⁰ Erdil, "Röportaj: Ankara İmam-Hatip Okulu", 22.

¹⁰¹ Şardağ, "Röportaj: Samsun İmam-Hatip Okulu", 21.

¹⁰² Bilgin, "Röportaj: Afyon İmam-Hatip Okulu", 27-28.

¹⁰³ Mehmet Gök, "Röportaj: Maraş İmam-Hatip Okulu" (Görüşmecisi: Yaşar Alpaslan, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/46 (Ocak 1970), 28.

¹⁰⁴ Ali Acar, "Röportaj: Ordu İmam-Hatip Okulu" (Görüşmecisi: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/48 (Mart 1970), 34.

¹⁰⁵ Gök, "Röportaj: Uşak İmam-Hatip Okulu", 33.

¹⁰⁶ Muhittin Şahiner, "Röportaj: Kırşehir İmam-Hatip Okulu" (Görüşmecisi: Abdülkadir Güler, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 5/53 (Ağustos 1970), 32.

¹⁰⁷ Kovancı, "Röportaj: Adapazarı İmam-Hatip Okulu", 24.

¹⁰⁸ Bilgin, "Röportaj: Afyon İmam-Hatip Okulu", 28.

bulmuştur. 1960 yılında Millî Eğitim planı hazırlanırken dergi, imam-hatip okullarının kapatılması yönünde isteklerin bulunduğunu dile getirmiş, iyileştirilmesini talep edenlerin çoğunlukta olmasından dolayı bu teklifin kabul görmediğini ifade etmiştir. 1962 yılında gerçekleştirilen ve imam-hatip okullarına hangi statünün verilmesi gerektiğinin tartışıldığı 7. Millî Eğitim Şurası'nda ilgili okulların statüsü "Ortaokula dayalı bir meslek okuludur."¹⁰⁹ şeklinde tanımlanmıştır. *Tohum* dergisinde imam-hatip okullarına verilen bu statü, planlı şekilde bu okulların tasfiyesi olarak yorumlanmıştır.¹¹⁰ İlerleyen süreçteyse Millî Eğitim Bakanlığı Din Eğitimi Genel Müdürlüğü tarafından 1966-1967 eğitim-öğretim yılında bu kurumlara farklı bir statü verilmek istenmiş, ancak uygulanması düşünülen statünün mezunlar için problem oluşturmasından dolayı tasarı kabul görmemiştir. Bu tasarıda imam-hatip okulları yedi sene eğitim veren tek diplomalı bir kurum olarak düşünülmüş, birinci devreden mezun olan talebeler dinî vazifeye uygun görülmemiş, bu öğrencilerin ortaokul mezunu sayılmasına karşı çıkmış, üç senelik orta bölümü tamamlamak isteyen öğrencilerinse okul bitirme imtihanını vererek diploma sahibi olabilmeleri önerilmiştir. Din görevlisi olmak içinse orta kısmın ardından bir senelik özel sınıfta eğitim görme şartı talep edilmiştir.¹¹¹

İmam-hatip okullarına verilmek istenen söz konusu statü, dergide toplum tarafından ona atfedilen güven ve talebi azaltma girişimi olarak görülmüştür. 1966 yılında Millî Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Dairesinin gerçekleştirdiği toplantıda imam-hatip okullarının 7 yıllık iki devreden oluşmasına ve dört yıllık birinci devreyi tamamlayan mezunların ortaokul mezunu sayılmasına karar verilmiştir. Alınan bu karardan dört yıl sonra imam-hatip okullarının statüsü dolaylı olarak yeniden gündeme gelmiştir. Zira 1970 yılında gerçekleştirilen 8. Millî Eğitim Şurası'nda sunulan teklifte, tek tip ortaokul tasarısı yer almaktadır.¹¹² Dergi ilgili teklifi incelemiş ve tasarıda yer alan müfredatta dinî tedrisatla ilgili herhangi bir dersin yer almadığına dikkat çekmiş, Şura'da önerilen teklifi imam-hatip okullarının birinci devresini kapatmaya yönelik bir girişim olarak değerlendirmiştir. Zira dergiye göre ortaokulu tamamlayan öğrenciler, imam-hatip okulları yerine kendisini en kısa yoldan yükseköğretime yönlendirecek olan liseleri veya sanat liselerini tercih edeceklerdir.¹¹³ Neticede sunulan teklif derginin tepkilerine rağmen kabul görmüş, imam-hatip okulları yeni bir statü kazanmıştır. Bu statüye göre 7 yıllık eğitim veren imam-hatip okullarının birinci devresi tasfiye edilmiş, üç yıllık ikinci kısmı ise dört yıla çıkarılarak meslek okulu haline dönüştürülmüştür. Dergide 1973 yılına kadar

¹⁰⁹ Birgül, "İmam-Hatip Liselerinin Cemiyetimizdeki Yeri ve Bugünkü Durumu", 9.

¹¹⁰ Birgül, "İmam-Hatip Liselerinin Cemiyetimizdeki Yeri ve Bugünkü Durumu", 9-10.

¹¹¹ Mahmud Çamdibi, "Anadolu'da İmam-Hatip Okulları Dinamizmi", *Tohum* 3/28 (Ekim 1966), 30-31.

¹¹² Kemal Sandıkçı, "8. Millî Eğitim Şurası ve İmam-Hatip Okulları", *Tohum* 5/53 (Ağustos 1970), 7-10.

¹¹³ *Tohum*, "İmam-Hatip Okulları Kapatılıyor mu?", 4-6.

bu kararın uygulandığı, 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanununun 32. maddesiyle “İmam-Hatip Okulu” tabirinin yerini “İmam-Hatip Lisesi’nin” aldığı ve bu kurumların lise muadili sayıldığı ifade edilmektedir. Söz konusu gelişme dergi tarafından olumlu karşılanmıştır. Bununla birlikte dergide, ilgili kanunun imam-hatiplerin orta kısımlarının açılmasına engel teşkil etmediği, ancak bu konuya tam manasıyla bir açıklık da getirmediği vurgulanmıştır.¹¹⁴

2.3.3. Müfredat

Müfredat, “Öğrenene, okulda ve okul dışında planlanmış etkinlikler yoluyla sağlanan öğrenme yaşantıları düzeneği”¹¹⁵ olarak tanımlanmaktadır. Müfredat, öğretim kurumlarında bir dersten, maksimum düzeyde yararlanılabilmesine ve konuların planlı ve programlı olarak öğretilmesine olanak sağlamasından dolayı eğitim kurumları için oldukça önem taşımaktadır. *Tohum* dergisinde imam-hatip okullarının mevcut müfredatının sorunlu olduğu ve verimli yeni bir müfredata ihtiyaç duyulduğu dile getirilmektedir. Dergide okul müdürlerinin “Müfredattan memnun musunuz?” sorusuna verdikleri cevaplar, müfredatın yeniden gözden geçirilmesinin gerekliliğini göstermektedir.¹¹⁶ Develi İmam-Hatip Okulu’nun müdürü Mahir Sevimay, müfredatın çok yüklü olduğunu belirtmekte,¹¹⁷ Kütahya İmam-Hatip Okulu’nun müdürü Necdet Garan ise muntazam bir müfredata ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁸ Müfredatla ilgili dergide ortak olarak dile getirilen bir başka hususta din derslerinin tatbikatının yapılmamasıdır. Bu konuda İzmir İmam-Hatip Okulu’nun müdürü Abdullah Fındık “Diğer meslekî okullarda olduğu gibi, İ. Hatip okullarında da 4. ve 7. sınıflarda tatbikat dersleri konulmalı.”¹¹⁹ şeklinde öneride bulunmuştur. İmam-hatip okullarından mezun olanların din görevlisi olacağı düşünüldüğünde bu kişilerin yalnızca teorik bilgileri öğrenerek meslekte başarılı olmalarını beklemek doğru bir yaklaşım değildir. Mesela vaazın nasıl verildiğini bilmekle vaaz vermek arasında fark vardır. Vaazın verilmesini bilmek yalnızca bilişsel bir faaliyet iken pratikte vaaz vermek bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor boyutları olan çok yönlü bir uygulamadır. Eğitimde hedeflenen; pedagojik davranışın bilgi, duygu ve beceriyi

¹¹⁴ Şallı, “Dün, Bugün ve Yarın; İmam-Hatip Liseleri”, 6.

¹¹⁵ Özcan Demirel, *Öğretim İlke ve Yöntemleri Öğrenme Sanatı* (Ankara: Pegem Akademi, 2012), 11.

¹¹⁶ Demirel, “Röportaj: Bursa İmam-Hatip Okulu”, 28; Mahir Sevimay, “Röportaj: Develi İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Abdullah Özgönüller, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 5/57 (Aralık 1970), 31; Necdet Garan, “Röportaj: Kütahya İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 4/45 (Aralık 1969), 24-25.; Abdullah Fındık, “İzmir İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Mehmet Ali Körpe, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 5/60 (Nisan 1971), 33; Ahmed Kahya, “Kayseri İmam-Hatip Okulu” (Görüşmecisi: Abdullah Özgönüller, Görüşme Transkripsiyonu) *Tohum* 5/59 (Mart 1971), 32.

¹¹⁷ Sevimay, “Röportaj: Develi İmam-Hatip Okulu”, 31.

¹¹⁸ Garan, “Röportaj: Kütahya İmam-Hatip Okulu”, 25.

¹¹⁹ Fındık, “İzmir İmam-Hatip Okulu”, 33.

kapsayacak şekilde kazanıma dönüşmesidir. Bununla birlikte Fındık'ın söz ettiği uygulama derslerinin müfredatta bulunmaması, çeşitli dönemlerde dile getirilmesine rağmen günümüzde de hala aşılamamış bir sorundur.¹²⁰

Tohum dergisinde belirlenen müfredat ile okutulan kitapların içeriğinin uyuşmaması öğretmenlerin başarısı önünde engel teşkil eden bir problem olarak dile getirilmektedir. Bu hususta derginin Millî Eğitim Bakanlığında beklediği yaklaşım, her ders için ayrı ayrı komisyonların kurulması ve tek tip kitap uygulamasının hayata geçirilmesidir.¹²¹ Buna rağmen uygulamada herhangi bir icraata rastlanmamıştır. Dergide yer alan önerilerden biri de müfredat geliştirilirken imam-hatip okullarında görevli olan meslek dersi öğretmenlerinin görüşlerine başvurulmasıdır.¹²² Zira dersi tatbik eden kişilerin deneyimleriyle hazırlanmış bir müfredatın, mevcut uyumsuzluğu en aza indirmesi ve eğitimi daha verimli hale getirmesi beklenmektedir. Günümüzdeyse bu sorunlar aşılmış, programların oluşturulması aşamasında ilgili derslerin öğretmenleri komisyonlarda görev almaya başlamış, dersler tüm eğitim kurumlarında Millî Eğitim Bakanlığının hazırladığı ortak kitaplarla yürütülür hale gelmiştir.¹²³

2.3.4. Yükseköğretime Giriş

Örgün eğitim sistemi içerisinde yer alan yükseköğretim, “Ortaöğretim sonrasında ön lisans, lisans ve lisansüstü düzeyde planlanıp uygulanan öğretim.”¹²⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. Yükseköğretim kurumlarına geçişe izin verilmemesi imam-hatip okulu mezunlarının karşılaştığı bir başka problemdir. Söz konusu sorun, imam-hatip okullarının bir dönem lise muadili bir okul sayılmamasından kaynaklanmış; bu sebeple *Tohum* dergisinde bu kurumların lise muadili bir okul olarak kabul edilmesinin gerekliliği

¹²⁰ İmam-hatip okullarının 1951-1971 yılları arasındaki 4 yıllık orta kısım ders programında, uygulamaya yönelik yalnızca dördüncü sınıfta bir saatlik "Türkçe Hitabet" dersi bulunmaktadır. Aynı tarihlerdeki 3 yıllık lise kısmı ders programında ise hitabet adı altında herhangi bir ders yer almamaktadır. Bu durum derginin, müfredata yönelik dile getirdiği uygulama derslerine ait eksiklik sorununu haklı çıkarmaktadır. Geniş bilgi için bk. Mustafa Öcal, “İmam-Hatip Liselerinde Din Eğitimi”, *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü - Nurullah Altaş (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012), 221-224. Günümüzde ise imam-hatip lisesi öğretim programlarında “Hitabet ve Mesleki Uygulama” adında bir uygulama dersi bulunmaktadır. Ancak saatinin kısıtlı olması, genellikle son sınıfta verilmesi ve sınıf mevcudunun çokluğu bu dersin verimliliğini azaltmaktadır. Bilgi için bk. Ömer Demir, “İmam-Hatip Liselerinde Hitabet ve Mesleki Uygulama Dersi Öğretimi ve Mesleki Uygulamalar”, *Ekev Akademi Dergisi* 17/57 (2013), 503-524.

¹²¹ Şallı, “Dün, Bugün ve Yarın; İmam-Hatip Liseleri”, 7.

¹²² Birgül, “İmam-Hatip Liselerinin Cemiyetimizdeki Yeri ve Bugünkü Durumu”, 10.

¹²³ Bilgi için bk. Sedat Yüksel, “Millî Eğitim Bakanlığında Program Geliştirme Çalışmalarının Değerlendirilmesi”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 24/24 (01 Mayıs 2000), 581-608; *Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Yönetmeliği*, Resmî Gazete 32039 (10 Aralık 2022), 6512 (Erişim 21 Haziran 2024).

¹²⁴ *Türk Dil Kurumu Sözlükleri: Güncel Türkçe Sözlük*, "Yükseköğretim" (Erişim 21 Haziran 2024).

ısrarla vurgulanmıştır. Nitekim İstanbul İmam-Hatip Okulu'nun müdürü H. Ziya Erce imam-hatip okulu öğrencilerinin lise muadili sayılmasının “bir hak değil, zaruret”¹²⁵ olduğunu ifade etmiştir. Erce, bu okullarda yetişen bireylerin hem kültürel hem de meslekî bilgi bakımından lise ve dengi okullarda yetişen kişilerden pek farklı olmadığını dile getirmiştir. Okul müdürünün bu sözlerini, talebelerin lise imtihanlarını bir çırpıda vermesi¹²⁶ ve imam-hatip okulu müfredatının lise müfredatını kapsıyor olması¹²⁷ desteklemiştir. Dergi, tüm bu gerçeklere rağmen imam-hatip okulu mezunlarının 1973 yılına dek yüksek tahsil görebilme hakkına sahip olmamalarını, talebelerin, din eğitimi yapan ilahiyat fakültelerine dahi alınmamasını, halkın bu kurumlara olan teveccühünü yok etmeye ve okulun tasfiyesine yönelik bir politika olarak algılamış ve hatalı bir uygulama olarak görmüştür. Dergide bu uygulamanın 1973 yılında çıkarılan 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunuyla yürürlükten kaldırıldığı ifade edilmiştir.¹²⁸ İlgili kanunun 32. maddesinde geçen “hem mesleğe hem yüksek öğrenime hazırlayıcı program uygulayan öğretim kurumları”¹²⁹ ifadesi imam-hatip okulu mezunlarına yükseköğretime giriş hakkı tanımış, bu durum dergi tarafından olumlu bir adım olarak görülmüştür.¹³⁰

Sonuç

Tohum dergisi, 1963 yılında yayın hayatına başlayan, zaman zaman basımı olmamasına rağmen varlığını günümüze değin devam ettiren süreli bir yayın organıdır. Söz konusu derginin kuruluş amacı, halk ve aydın kesim arasındaki kopukluğu gidermek, dönemin gençlerinin anarşiye karışmasını ve ahlaksızlığa düşmesini engellemek, bu vesileyle millî birlik ve beraberliğin güçlenmesine katkı sağlamaktır. Ayrıca dinî ve dünyevî, millî ve evrensel konularda gençliğe rehberlik etmek de derginin temel hedeflerindedir. Bu hedeflere ulaşmak için dergi oldukça zengin bir yazar kadrosuyla hizmet vermiştir. İlk sayılarında dinî konulara yer verilirken daha sonra yazıların sanattan siyasete oldukça geniş bir yelpazede kaleme alındığı müşahede edilmektedir. Dergi dinî ve millî bir çizgi seyretmiştir ve bu minvalde bir yayın politikasına sahip olmuştur. Bu bağlamda *Tohum* dergisinin halka dinî anlamda hizmet etme gayesi güden, millî değerlere önem veren, toplumsal birlik ve beraberlik yanlısı bir yayın organı olduğu söylenebilir.

İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyetinin yayın organı olmasının tabii bir sonucu olarak, *Tohum* dergisinde imam-hatip okullarıyla ilgili oldukça fazla yazının

¹²⁵ Erce, “Röportaj: İstanbul İmam-Hatip Okulu”, 22.

¹²⁶ Türkgülü, “Röportaj: Gerede İmam-Hatip Okulu”, 15.

¹²⁷ Dilekçi, “Röportaj: İzmit İmam-Hatip Okulu”, 21.

¹²⁸ Şallı, “Dün, Bugün ve Yarın; İmam-Hatip Liseleri”, 4-9.

¹²⁹ Birgül, “İmam-Hatip Liselerinin Cemiyetimizdeki Yeri ve Bugünkü Durumu”, 10.

¹³⁰ Şallı, “Dün, Bugün ve Yarın; İmam-Hatip Liseleri”, 8.

kaleme alındığı görülmektedir. Bu bağlamda en fazla vurgu yapılan hususların başında imam-hatip okullarının var oluşunun önemi ve gerekliliği gelmektedir. Bu hususta dergide yer alan yazıların yazarları, doğru ve sahih dinî bilgiye sahip, çağı anlayıp yorumlayabilen ve gelişmelere açık, genel kültürü güçlü, donanımlı din bilgini ve din görevlilerinin yetiştirilmesi için; devlet desteğini almış, planlı, programlı ve bilimsel verilere dayalı bir din eğitiminin verilmesinin elzem olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum imam-hatip okullarının var oluşunun temel argümanını teşkil etmektedir. Dergide değinilen bir başka husus, eğitimde ihtiyaç ilkesinden hareket edilerek bu okulların açılmasının halkın ihtiyacına dayalı haklı taleplerinin tabii bir sonucu olduğudur. Nitekim demokratik ülkeler vatandaşlarının eğitim ihtiyacını giderme konusundaki isteklerinin karşılanmasına duyarsız kalmaz. Bunun hilafına gerçekleştirilmek istenen politik tercihler, evrensel demokratik ilke ve teamüllerle bağdaşmaz. Dergiye göre imam-hatip okulları dinî ilimlerin yanında fen ilimlerinin eğitim ve öğretimini gerçekleştiren, kendine has nitelikli bir ortaöğretim kurumudur. Bu minvalde söz konusu kurumların, diğer eğitim-öğretim kurumlarından bir eksikliği olduğu söylenemez, aksine meslekî, fennî ve genel kültür bilgileriyle çok yönlü eğitim almış kimseler yetiştirdikleri ve ilmî ilerlemeye de öncülük ettikleri savunulabilir. Eğitimin üst seviyede verilmesi bilimsel ilerlemenin yanında bilgi aktarımına da katkı sağlamaktadır. Zira yetişen din adamları kazandıkları bilgilerden yalnızca kendileri istifade etmemekte, aynı zamanda toplumda bulunan diğer bireylere de edindikleri malumatları aktarmaktadırlar.

İmam-hatip okullarıyla ilgili yer yer nicel verilerin bulunduğu dergide, zaman zaman bu okul mezunlarından birtakım ağır sorumlulukları yerine getirmelerinin beklendiği de görülmektedir. İmam-hatip okullarında eğitim almış bireylerden toplumda her bakımdan örnek teşkil etmelerinin, ahlaklı, adaletli ve dürüst bireyler olmalarının, kısaca kendini gerçekleştirmiş kimseler haline gelmelerinin istendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu bireylerden topluma umut olmaları ve ihtiyaç halinde halka manevî danışmanlık yapmaları talep edilmektedir. Bir imam-hatip okulu mezununun tüm dinî ve siyasî ideolojiler ve yapılanmalardan sıyrılarak toplumun bütün kesimlerine hitap eden kapsayıcı bir anlayışı benimsemesi ve bir tarafın adamı olma etiketinden kendisini kurtarması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Bunların dışında *Tohum* dergisinde, imam-hatip okullarından mezun olmuş öğrencilerin vatan-millet sevgisi taşımaları, alan hakimiyetine ve toplumun kendilerinden beklediği dinî vecibeleri yerine getirme becerisine sahip olmaları talep edilmektedir. Bahsi geçen bu beklentilerin yoğun ve çok yönlü bir müfredata sahip ortaöğretim seviyesindeki okullar tarafından karşılanabilirliği tartışmaya açıktır.

Tohum dergisinde imam-hatip okulları hakkında yukarıda bahsedilen hususlar dışında kurumun ilk açıldığı yıllardaki statü ve meşruiyet tartışmalarına, fiziki

problemlere, müfredat ve yükseköğretime kabul sürecinde yaşanan çalkantılara da yer verilmiştir. Derginin sağlamış olduğu kamuoyunun da etkisiyle imam-hatip okulları, 1973 tarihli ve 1739 sayılı “Milli Eğitim Temel Kanunu” ile lise seviyesinde bir ortaöğretim kurumu olarak kabul edilmiştir. Böylece ilgili kurumların hem statü sorunu çözüme kavuşmuş hem de mezunlarına yükseköğretime geçişin kapıları aralanmıştır. *Tohum* dergisinde çeşitli öneriler yer almasına rağmen o dönem için imam-hatiplerin müfredatında herhangi bir düzenlemenin yapılmadığı görülmektedir. Oysaki dergide yer verilen taleplerin eğitim anlayışına uygun düşünceler olduğu gözlemlenmektedir. İmam-hatip okullarının fizikî koşullarında ise açıldıkları güne nispeten olumlu yönde gelişmelerin yaşandığı dergide ifade edilmektedir. Bunun yanında dergide, meslekî bilgisi ve genel kültürü güçlü din görevlilerinin yetiştirilmesi, halkın yoğun din eğitimi veren eğitim kurumu ihtiyacının giderilmesi, fakir ailelerin çocukları ile kız çocuklarının eğitim hayatına katılması, eğitimde manevî ve ahlakî boyutun önemli oluşunun daha iyi anlaşılması, toplumun ihtiyaç duyduğu yerli ve millî aydın kitlenin oluşması ve dinî bilgileri halka öğreten din eğitimcilerinin yetiştirilmesi bakımından imam-hatip okullarının önemli fonksiyonlar ifa ettiği gibi hususlara vurgu yapılmaktadır.

Araştırmada elde edilen verilerden yola çıkarak imam-hatip okullarının halkın din eğitimi ihtiyacına cevap vermek amacıyla, çok partili döneme geçildikten sonra açılan ilk din eğitimi kurumları olmaları nedeniyle üzerinde titizlikle durulduğu ve bu okullardan beklentilerin oldukça yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca geçmişte dergi içerisinde imam-hatip okulu mezunlarından talep edilen hususlar günümüzde ilahiyat fakültesi öğrencilerinden beklenmekte, imam-hatip lisesi mezunlarına bu kadar ağır sorumluluklar yüklenmemektedir. Derginin incelenen 17 yıllık yayınları göz önüne alındığında imam-hatip okullarının açıldıkları ilk andan günümüze değin karşılaştıkları fizikî koşullar, statü, müfredat ve yükseköğretime giriş gibi problemlerde iyileşmeler yaşandığı görülmektedir.

Tohum dergisi, hakkında fazla araştırma yapılmamış bir süreli yayın organıdır. Alan araştırmacıları farklı çalışmalarda bu dergiyi yaygın din eğitimi açısından, içerisinde bulunan hutbeler bağlamında inceleyebilirler. Bunun dışında söz konusu dergi yüksek din eğitimi bakımından ele alınabilir. Ayrıca *Tohum* dergisi imam-hatip okulları hakkında geçmişte yazılan yazılar ile günümüzde kaleme alınan yayınlar bakımından karşılaştırılmalı olarak da incelenebilir.

Etik Beyan / Ethical Statement				
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.				
Finansman / Funding				
Bu çalışma hazırlanırken herhangi bir dış fon alınmamıştır. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.				
Çıkar Çatışması / Competing Interests				
Bu çalışma ile ilgili herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır. / The authors declare that have no competing interests.				
Yazarların Katkıları / Author Contributions:	Birinci Yazar	İkinci Yazar	Üçüncü Yazar	Dördüncü Yazar
Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study:	%30	%25	%23	%22
Veri toplanması / Data collection:	%30	%25	%23	%22
Veri Analizi / Data Analysis:	%30	%25	%23	%22
Makalenin Yazımı / Writing up:	%30	%25	%23	%22
Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision:	%40	%20	%20	%20

Kaynakça

- Acar, Ali. "Röportaj: Ordu İmam- Hatip Okulu" (Görüşmecisi: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/48 (Mart 1970), 32-34. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2435/4607>
- Ahmed, Şeyh Mahmud. "Kapitalizm Keşmekeşi". çev. Refik Özgener. *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 31.
- Arıkan, Salâhattin. "Ankara Milliyetçi Öğretmenler Derneğinin Bildirisi". *Tohum* 1/9 (Haziran 1964), 15-16.
- Arıkan, Salâhattin. "Milliyetçi Öğretmenler Derneğinin Bildirisi". *Tohum* 2/15 (Aralık 1964), 18-19.
- Aydın, Tuba. "Tohum Dergisi: Semiyolojik Bir Okuma". *1960-1980 Arası İslamcı Dergiler: Toparlanma ve Çeşitlenme*. 467-482. ed. Vahdettin Işık vd. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2016.
- Aydoğan, İsmail. "Okul Binalarının Özellikleri ve Öğrenciler Üzerine Etkileri". *Milli Eğitim Dergisi* 42/193 (2012), 29-43.
- Ayhan, Halis. *Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Aytekin, Kerim. "Kurtuluşun Müjdecisi İmam-Hatip Nesli!...". *Tohum* 9/97 (Ağustos 1976), 6-9.
- Bâki, M. C. "Isparta Kız İmam-Hatip Okulu Temeli Atıldı". *Tohum* 4/40 (Haziran 1969), 24-25.
- Başgil, Ali Fuad. "İlim ve Din Mücadelesi". *Tohum* 3/34 (Kasım 1968), 14-15.
- Bayezid, A. Erdem. "Kar Altında Hüzün Denemesi". *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 11.
- Beylem, Erdinç. "Liberalizmin Bugünkü Görünüşü". *Tohum* 1/8 (Mayıs 1964), 11-12.
- Bilgin, Vahdettin. "Röportaj: Afyon İmam-Hatip Okulu" (Görüşmecisi: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/44 (Kasım 1969), 26-28. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2431/4603>
- Binat, Tarık. "Din ve Ahlâk". *Tohum* 1/9 (Haziran 1964), 23.
- Birgül, Mehmet. "İmam-Hatip Liselerinin Cemiyetimizdeki Yeri ve Bugünkü Durumu". *Tohum* 8/87 (Mayıs 1975), 6-10.
- Çam, Ömer. "Eğitim Meseleleri Okul ve Eğitim". *Tohum* 6/67 (Şubat 1972), 5-8.
- Çamdibi, Mahmud. "Anadolu'da İmam-Hatip Okulları Dinamizmi". *Tohum* 3/28 (Ekim 1966), 30-31.
- Çavuşoğlu, Ömer. "Tarihte İmam Hatip Okulları". *İlkadım* 333 (Nisan 2016). Erişim 21 Temmuz 2023. <https://ilkadimdergisi.net/arsiv/yazi/tarihte-imam-hatip-okullari-1672>
- Çehov, A. "Hikâye Bahse Girdiler". çev. Ömer Yavuz. *Tohum* 1/6 (Mart 1964), 15-17.
- Daryal, Ali Murad. "Eğitim Gayesi ve İmam-Hatip Okulları". *Tohum* 5/54 (Eylül 1970), 4-5.

- Daryal, Ali Murad. "İmam-Hatip Okullarının Eğitimimize Getirdikleri". *Tohum* 5/59 (Mart 1971), 6-10.
- Demir, Ömer. "İmam-Hatip Liselerinde Hitabet ve Mesleki Uygulama Dersi Öğretimi ve Mesleki Uygulamalar". *Ekev Akademi Dergisi* 17/57 (2013), 503-524.
- Demirci, Etem. "Komünizm". *Tohum* 1/5 (Şubat 1964), 25-26.
- Demirel, Özcan. *Öğretim İlke ve Yöntemleri Öğrenme Sanatı*. Ankara: Pegem Akademi, 19. Basım, 2012.
- Demirel, Seyfi. "Röportaj: Bursa İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 5/54 (Eylül 1970), 26-28. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2441/4613>
- Dilekçi, Adil. "Röportaj: İzmit İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Fuad Günel, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 3/36 (Şubat 1969), 20-22. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2423/4595>
- Doğan, Ahmet. "İmam-Hatip Liselerinin Tarihî Gelişim Süreci". *Din Eğitimi*. 183-208. ed. M. Fatih Genç. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Doğan, Recai - Çapçioğlu, Fatma. "İmam-Hatip Liseleri". *Din Eğitimi El Kitabı*. 143-170. ed. Recai Doğan - Remziye Ege., Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Dostoyevski, F. "Batılılaşma Dedikleri". çev. N. P. *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 7-9.
- Erce, H. Ziya. "Röportaj: İstanbul İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Fuad Günel, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 3/33 (Kasım 1968), 20-22, 31. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2420/4592>
- Erdem, Hasan Hüsnü. "Biyografi Ebu Hüreyre". *Tohum* 1/1 (Eylül 1963), 29.
- Erdil, Kemâlettin. "Röportaj: Ankara İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Satı Demirci, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/39 (Mayıs 1969), 20-23. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2426/4598>
- Ertan, Veli. "Din Dinler ve İslâm". *Tohum* 6/71 (Ağustos 1972), 6-7.
- Ertürk, Selâhattin. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Meteksan Yayıncılık, 8. Basım, 1994.
- Fındık, Abdullah. "İzmir İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Mehmet Ali Körpe, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 5/60 (Nisan 1971), 31-33. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2447/4619>
- Garan, Necdet. "Röportaj: Kütahya İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/45 (Aralık 1969), 22-25. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2432/4604>
- Gök, M. Salim. "Röportaj: Uşak İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Âdem Özkul, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 5/51 (Haziran 1970), 32-34. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2438/4610>

- Gök, Mehmet. "Röportaj: Maraş İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Yaşar Alpaslan, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/46 (Ocak 1970), 27-30. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2433/4605>
- Gökçaftı, Mehmet Ali. *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam-Hatipler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gün, Veli. "Röportaj: Mardin İmam-Hatip Okulu Müdürü Veli Gün'le Bir Konuşma" (Görüşmeci: Abdülkadir Güler, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/43 (Ekim 1969), 32-33. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2430/4602>
- Hamidullah, Muhammed. "Meşhur Türk-İslam Hukukçusu Serahsî". çev. Refik Özdek. *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 10-11.
- Hakkı, Hocaoğlu İsmail. "İmam-Hatip Gençliği Muzaffer Olacaktır". *Tohum* 3/32 (Ekim 1967), 18-20.
- İnan, Yusuf Ziya. "Niçin İmam-Hatip Okulları...". *Tohum* 1/1 (Eylül 1963), 9-10.
- İnanç, Beşir. "Erzincan İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Rıfki Kaymaz, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 5/58 (Ocak 1971), 31-33. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2445/4617>
- İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti. "Bildiri". *Tohum* 1/1 (Eylül 1963), 20.
- İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti İdare Heyeti- İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Talebe Cemiyeti İdare Heyeti. "Bildiri". *Tohum* 2/19 (Nisan 1964), 21.
- İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti. "Bildiri". *Tohum* 2/23 (Ağustos 1965), 15.
- İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti. "Kardeşimiz Mustafa Bilgi'nin Şehit Edilmesi Üzerine Büyük Türk Milletine Bildiri". *Tohum* 4/43 (Ekim 1969), 34.
- İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti- Yüksek İslam Enstitüleri Cemiyeti. "Bildiri". *Tohum* 1/5 (Şubat 1964), 29.
- İstanbul İmam-Hatip Okulu Mezunları Cemiyeti Yönetim Kurulu. "Bildiri". *Tohum* 1/7 (Nisan 1964), 24.
- Kafesoğlu, İbrahim. "İstanbul Milliyetçi Öğretmenler Birliğinin Bildirisi". *Tohum* 2/21 (Haziran 1965), 14.
- Kahvecioğlu, Celil. "Yahudinin Anatomisi". *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 23-24.
- Kahya, Ahmed. "Kayseri İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Abdullah Özgönüller, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 5/59 (Mart 1971), 28-32. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2446/4618>
- Karakoç, Abdurrahim. "Sana Geliyorum". *Tohum* 1/8 (Mayıs 1964), 6.
- Karakoç, Sezai. "Dinle İstanbul!". *Tohum* 9/102 (Mayıs 1977), 22-24.
- Karaman, Hayreddin. "Gül'sün Fakat...". *Tohum* 2/16 (Ocak 1965), 7.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 23. Basım, 2012.
- Kazdal, İsmail. "Tasavvuf Üstüne". *Tohum* 3/27 (Eylül 1966), 9-12.

- Kazıcı, Ziya. "Hristiyanlıkta Kadın". *Tohum* 4/45 (Aralık 1969), 20-21.
- Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 170-189.
- Kısakürek, N. F. "Yollar ve Gökler". *Tohum* 3/33 (Kasım 1968), 5.
- Kızılabdullah, Yıldız. "Kavramsal Çerçeve: Eğitim, Öğretim ve Din". *Din Eğitimi El Kitabı*. 41-56. ed. Recai Doğan - Remziye Ege., Ankara: Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Konrapa, M. Zekâi. "Endülüs Tarihine Kısa Bir Bakış". *Tohum* 2/14 (Kasım 1964), 35-38.
- Kovancı, Fahrettin. "Röportaj: Adapazarı İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Fuad Günel, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 3/35 (Kasım 1968), 22-24. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2422/4594>
- Kutub, Muhammed. "Allah'a Giden Yol". çev. A. Allabakul. *Tohum* 8/89 (Temmuz 1975), 19-22.
- Kutub, Seyyid. "İslâm'a Nasıl Davet Etmeliyiz?". çev. M. Âkif Aydın. *Tohum* 5/53 (Ağustos 1970), 19-20.
- Mahmud, Yusuf vd. "Bildiri". *Tohum* 1/12 (Eylül 1964), 37.
- Mevdûdi, Seyyîd Ebu'l-A'lâ. "İslâm ve Hristiyanlık". çev. Faruk Bilici. *Tohum* 7/84 (Mart 1974), 28-35.
- Mısıroğlu, Kadir. "Türk- Rus Mücadelesinin Gerçeklerinden". *Tohum* 4/41 (Temmuz 1969), 8-10.
- Orhan, Nedim. "Röportaj: Giresun İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Celâl Kırca, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/38 (Nisan 1969), 20-22. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2425/4597>
- Öcal, Mustafa. "İmam ve Hatip Mektepleri, Mezunlarından Bazıları ile Yapılan Mülâkatlar ve Şehâdetname Örnekleri" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2 (2003), 51-101.
- Öcal, Mustafa. "İmam-Hatip Liselerinde Din Öğretimi (Tarihi Süreci ve İstatistikî Yapı)". *IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*. 2/590-606. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Öcal, Mustafa. "İmam-Hatip Liselerinde Din Eğitimi". *Din Eğitimi*. 209-249. ed. Mustafa Köylü - Nurullah Altaş., Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2. Basım, 2012.
- Önal, Betül - Acuner, Hacı Yusuf. "Tohum Dergisi'nin Serencamı". *Talim* 6/2 (2022), 112-135. <https://doi.org/10.37344/talim.2022.32>
- Özdenören, Alâeddin. "Güneşin Çocukları". *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 6.
- Pakdil, Nuri. "Tam Med Vakti". *Tohum* 1/10 (Temmuz 1964), 13-14.
- Safa, Peyami. "Bir Ümitsiz Dostla Münakaşa". *Tohum* 3/33 (Kasım 1968), 4.
- Sala, Bedir. "İslamcılar ve Tarih: Tohum Dergisi Örneği (1963-1980)". *Tezkire Dergisi* 67 (2019), 61-74.

- Salimoğlu, Meltem. "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Yedinci Kurultayı ve Din Politikası (1945-1950)". *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi* 4 (2020), 57-75.
- Sandıkçı, Kemal. "8. Millî Eğitim Şûrası ve İmam-Hatip Okulları". *Tohum* 5/53 (Ağustos 1970), 7-10.
- Sarkılar, Mustafa. "Bildiri". *Tohum* 2/15 (Aralık 1964), 9.
- Sarkılar, Mustafa. "Bildiri-Kötü Yaşayanlara". *Tohum* 2/18 (Mart 1965), 37.
- Saylan, Cankut. "Siyasî Hayatımızın Tarihi Temelleri". *Tohum* 7/84 (Mart 1974), 15-17.
- Sevimay, Mahir. "Röportaj: Develi İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Abdullah Özgönüller, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 5/57 (Aralık 1970); 29-32. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2444/4616>
- Şahiner, Muhittin. "Röportaj: Kırşehir İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Abdülkadir Güler, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 5/53 (Ağustos 1970), 31-33. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2440/4612>
- Şallı, Hayrettin. "Dün, Bugün ve Yarın; İmam-Hatip Liseleri". *Tohum* 8/92 (Aralık 1975), 4-9.
- Şardağ, Nâzım. "Röportaj: Samsun İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Mehmet Coşar, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/40 (Haziran 1969), 18-21. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2427/4599>
- Tohum. "Başlarken". *Tohum* 1/1 (Eylül 1963), 2.
- Tohum. "Çıkarken". *Tohum* 8/87 (Mayıs 1975), 3-5.
- Tohum. "İmam-Hatip Okulları Kapatılıyor mu?". *Tohum* 5/53 (Ağustos 1970), 4-6.
- Topaloğlu, Bekir vd. "Basın Bildirisi". *Tohum* 2/23 (Ağustos 1965), 24-26.
- Topçu, Nureddin. "Fatihler ve Zalimler". *Tohum* 2/20 (Mayıs 1965), 22-24.
- Tulbar, Hüseyin. "Röportaj: Antalya İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Mehmet Yılmaz, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/41 (Temmuz 1969), 18-20. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2428/4600>
- Türkğülü, Mustafa. "Röportaj: Gerede İmam-Hatip Okulu" (Görüşmeci: Fuat Günel, Görüşme Transkripsiyonu). *Tohum* 4/37 (Mart 1969), 14-16. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2424/4596>
- Uçar, Şahin. "Hat Sanatı Hakkında". *Tohum* 4/42 (Ağustos 1969), 14-16.
- Uçar, Timurtaş. "Ey Müslüman Nerede Neslin?". *Tohum* 9/105 (Ekim 1977), 7-9.
- Yalçıntaş, Nevzat. "Sosyalizm". *Tohum* 2/13 (Ekim 1964), 14-15.
- Yılmaz, Hüseyin. "Toplumsal Barışı Tehdit Eden Unsurlara Karşı Din Eğitiminin Gücü ve İşlevi". *Toplumsal Birliğin Güçlendirilmesinde Dinî Söylemin Önemi*. 247-269. ed. Mahmut Çınar vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Yüksel, Sedat. "Millî Eğitim Bakanlığındaki Program Geliştirme Çalışmalarının Değerlendirilmesi". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 24/24 (01 Mayıs 2000), 581-608.

- "Ankaralı Gençlik Teşekküllerinin Müşterek Bildirisi". *Tohum* 1/9 (Haziran 1964), 20.
- "Cumhuriyet Özel Sayısı". *Tohum* 7/81 (Ekim 1973).
- "Fetih Özel Sayısı". *Tohum* 5/61 (Mayıs 1971).
- "Mâhir İz Özel Sayısı". *Tohum* 8/86 (Mart 1975).
- "Malazgirt Özel Sayısı". *Tohum* 6/63 (Ağustos 1971).
- "Tarihçe". "ÖNDER İmam Hatipliler Derneği". Erişim 01 Ocak 2023.
<https://onder.org.tr/tr/Kurumsal/sayfa/tarihce>
- "Tohum". "İslamcı Dergiler Projesi (İDP)". Erişim 01 Ocak 2023.
<https://katalog.idp.org.tr/dergiler/61/tohum>
- "Tohum 1. Cilt 5. Sayı Katalog". "İslamcı Dergiler Projesi (İDP)". Şubat 1964. Erişim 12 Ocak 2023. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2392/4564>
- "Tohum 8. Cilt 90-91. Sayı Katalog". "İslamcı Dergiler Projesi (İDP)". Eylül 1975. Erişim 12 Ocak 2023. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2477/4648>
- "Tohum 9. Cilt 98-99. Sayı Katalog". "İslamcı Dergiler Projesi (İDP)". Ekim 1976. Erişim 12 Ocak 2023. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2484/4655>
- "Tohum 9. Cilt 102. Sayı Katalog". "İslamcı Dergiler Projesi (İDP)". Mayıs 1977. Erişim 12 Ocak 2023. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2486/4657>
- "Tohum 10. Cilt 114-115. Sayı Katalog". "İslamcı Dergiler Projesi (İDP)". Şubat 1979. Erişim 12 Ocak 2023. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/2495/4666>
- "Tohum 173. Sayı". "ÖNDER İmam Hatipliler Derneği". Erişim 21 Temmuz 2023.
<https://onder.org.tr/tr/Yayin/tohum-173-sayi>
- "Veda Hutbesi". *Diyanet Haber* Erişim 21 Haziran 2024.
<https://www.diyanehaber.com.tr/peygamberimizin-veda-hutbesi>
- "430 Sayılı Kanunun Genel Hakkında Bilgiler (06/03/1924)". Türkiye Büyük Millet Meclisi Mevzuat (TBMM Mevzuat). (Erişim 04 Kasım 2024).
<https://mevzuat.tbmm.gov.tr/Kanun/KanunDetay?YasamaKanunId=f72877bd-eac0-037b-e050-007f01005610&kanunNumarasi=430#step-1>
- 1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu, Resmî Gazete 14574 (24 Haziran 1973), 1739 Erişim 21 Haziran 2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.1739.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meali*, Erişim 21 Haziran 2024, *Âl-i İmrân* 3/103.
<https://kuran.diyane.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/al-i-imran-suresi-3/ayet-103/kuran-yolu-meali-5>
- Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Yönetmeliği*, Resmî Gazete 32039 (10 Aralık 2022), 6512 Erişim 21 Haziran 2024.
https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2022_12/10135702_ttkbyonetmeliği20221210.pdf
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri: Güncel Türkçe Sözlük, "Liyakat" Erişim 21 Haziran 2024.
<https://sozluk.gov.tr/>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri: Güncel Türkçe Sözlük, "Yükseköğretim" Erişim 21 Haziran 2024.
<https://sozluk.gov.tr/>